

ਸਮਤਾ

ਅਕਤੂਬਰ 1982 (ਅੰਕ 29)

ਸੰਪਾਦਕ: ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ (1929-2011)

ਇਹ ਪੀ ਡੀ ਐਫ ਫਾਈਲ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ “ਵਤਨ” ਦੇ ਵੈੱਬਸਾਈਟ 'ਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

ਸੋਤ: ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ।

ਮਾਰਚ 1982

ਮੁਲ—ਦੋ ਰੁਪਿਆ

29

ਸੰਪਾਦਕੀ :

ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਤ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ

—ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਤੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਬਦਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੁੱਟੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਖੋਹ ਉਡਾਈ ਜਾਵੇ :—

੦ ਤੂੰ ਜਿਸ ਵਿਧਾਨ ਬੱਲੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਵਾਧੂ ਜਿਹਾ ਅਦਾਰਾ ਸਮਝਦੀ ਦੇਂ ਤੇ ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਅਦਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਉਨੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੀ ਤੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੂੰ ਉਹੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ।

੦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ, ਜੋ ਤੇਰੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਏ, ਤੂੰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮਾਧੋਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਬਦਲ ਦੇਣੀ ਦੇਂ। ਕੰਨੇ ਪਕੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦੇਣੀ ਦੇਂ, ਇਹੋ ਹਾਲ ਤੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਬੱਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਏ। 70 ਕ੍ਰੋੜ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਚਲਾ ਰਹੀ ਦੇਂ ?

੦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ ਤੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਜਾਤੀ ਨੌਕਰ ਸਮਝਦੀ ਏ। ਸ਼ਰੇਆਮ ਤੂੰ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਪੁਤਰ ਪਹਿਲੇ ਸੰਜੇ ਤੇ ਹੁਣੇ ਰਾਜੀਵ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਸੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਅਫਸਰ ਦੀ ਲਾਹਕੇ ਰਖ ਦੇਂਦੇ ਹੋ।

ਇਹਨਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਸੰਕਟ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਬਦਅਮਨੀ ਜਿਹੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਦੋਸ਼ ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਲਾਂਦੀ ਦੇਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਾਸਕੋ ਜਾ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੀ ਦੇਂ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਖੱਬੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇਰੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਆਪ ਕੱਟ ਰਹੀ ਦੇਂ। ਨੂਨਾ ਵੜੀ ਕਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂਦੀ ਦੇਂ ਕਦੀ ਰੂਸ ਜਾਂਦੀ ਦੇਂ। ਤੂੰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਅਗੇ ਗਿਰਵੀ ਰਖ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿਤਾ ਏ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਸਾਡੀ ਇਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਦੇਵੇਂ ? ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੱਕ ਤੈਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹਦੀ ਸੂਚਨਾ ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

੦

—ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਬੜਾ ਕਾਮਯਾਬ ਮੋਰਚਾ ਅਜਕਲ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕਈ ਆਪਣੇ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਇਹ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ :

ਲੇਖ—ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸੀ।

ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ—ਕੁੰਬ ਰਹੀ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ—ਜਗਰੂਪ

ਕਹਾਣੀਆਂ—ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਹਿਮਾਇਤੀ' ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ'

ਲੇਖ—ਬਿਜਲੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ—ਪ੍ਰੋ. ਭਾਰਦਵਾਜ਼

ਅਤੇ ਹੋਰ ਟਿਪਣੀਆਂ।

ਮੌਰਚਾ ਲਾਇਆ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਹੈ ? ਪਰ ਇਕ ਗਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦੱਲ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਬਣਵਾਇਆ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤੇ ਉਥੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਲਈ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਚਾਹ ਤੇ ਕੋਈ ਇੰਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਕੂਮਤ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਨਹੀਂ । ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਫਿਰਕੂ ਜਨੂੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੇਣ ਦੇ ਲਾਹਿਆਂ ਨਾਲ ਹਰੀਜਨ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤੇ ਆਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਵੀ ਜਲਸਾ ਕਰ ਜਾਣ—ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਤ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਜੀ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਾਰੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕਰੇ । ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਹੈ । ਇਹਦੀ ਸਾਰੀ ਆਰਥਕਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹਰੀਜਨ ਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਵਾਰ ਕਵੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਸੰਤ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਜੇਹੇ ਹੋਈ ਕਤਲੋਂ ਗਾਰਤ ਵਲੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ । ਨਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਦਲ ਬਰਨਾਲਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਰੋਹਿੰਦ੍ਰਕੋਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਹਕੂਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇ । ਸੋ ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਸੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਪਰਪੰਚ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਵੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਦੇਵੇ । ਸਮਝੋਤਾ ਤਾਂ ਆਖਰ ਤੁਸੀਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਪੀਗੋੜ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਮੱਤਾ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਨਿਤਨੇਮੀ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਆਸ ਤਾਂ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

○

—ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕੋ, ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੋ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੁੱਪ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਜਾਵੋਗੇ ? ਜੇ ਵੇਖਦੇ ਜਾਵੋਗੇ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਵੋਗੇ ? ਆਓ ਹਰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੱਥ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਸੀ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇ, ਸਾਹਿਤਕ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇ । ਸਾਰੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬੈਠੀਏ । ਇਹਨਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਬਣਾਈਏ । ਸਾਡੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਬੁਨ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਮੁੱਕਤੀ ਨਹੀਂ ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਸਨੀਚਰਵਾਰ 2 ਅਕਤੂਬਰ ਅੰਗਮੁਖ (ਨੇੜੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਚ

ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੰਚ (ਪਲਸ ਮੰਚ) ਵਲੋਂ ਇਕ ਭਾਰੀ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਨਫਰੰਸ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ

- (1) 2—4 ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ, : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜੱਮ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਚੇ "ਗੰਦੇ ਤੇ ਲੱਚਰ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ" ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਚਾਂਦਰਾ ।
- (2) 4—6 ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ : ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਗਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਗਾਇਕ ਤੇ ਕਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ।
- (3) 9—12 ਵਜੇ ਰਾਤ : ਨਾਟਕ ਸਮਾਗਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਭਾਗ ਲੈਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਟੀਮਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ੂਕੰਡ ਗੀਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ।

ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਗੀਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਹੈ ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਸਵਾਗਤੀ ਕਮੇਟੀ

ਪ੍ਰਧਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੰਚ

ਅੰਗਮੁਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਨਫਰੰਸ

ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਕੌਰ - ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਪਵਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ।
ਛਪਾਈ ਹਰਮੁਖ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ 23, ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਗੇਟ ਮਾਰਕੀਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਿਰਨਾਂਵਾਂ : ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਨਿਵਾਸ ਡਾ: ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002 : ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਚੰਦਾ 15 ਰੁਪੈ, ਵਿਦੇਸ਼ ਹਵਾਈ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 100 ਰੁਪੈ ।

ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸੀ

ਪਾਸ—ਯੂਥ ਸਟੱਡੀ ਸੈਂਟਰ ਉੱਗੀ

ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਮਹੂਰੀ ਸਿੱਸਟਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਜਾਂ ਪਹਿਲੀ ਲੋੜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੈਸ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਤਕ ਪੁਚਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੈਸ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਕੋਈ ਲੋਕ ਰਾਇ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਯਤਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਖੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਾਇਕ ਲਾਲਚ ਸਭ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੁਣ ਏਨਾਂ ਨੰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲੇ ਇਸਨੂੰ ਛੁਪਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੋਹਨਤੀ ਪਤ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਰੂਣ ਸ਼ੋਰੀ ਇਕ ਵਡੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ 'ਹੀ ਨੌਬਲ ਇਨਾਮ' ਵਾਕਨ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੈਗਸੇ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਧੁਰ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਵਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਸ਼ਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਇਸ ਕੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਐਸੇ ਬਿਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸੈਂਸਰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਐਸੇ ਬਿਲ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਏ। ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ 1982 ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸ ਨੂੰ ਗਿਰਫਤਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਜਮਾਨਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ, ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਐਸੀ ਖਬਰ ਛੱਪੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਅਮਨੀ ਫੈਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਅਮਨੀ ਹੁਣ ਇਕ ਐਸਾ ਮੁਅਮਲ ਜਿਹੀ ਧਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਹੱਕ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰ ਲਵੇ। ਪਿਆ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ ਕਿ ਫੁਲਾਨੀ ਖਬਰ ਬਦਅਮਨੀ ਫੈਲਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਪੂ' ਦੇ ਆਟੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਖਬਰ ਜੇਕਰ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛੱਪ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਅਮਨੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਗਿਰਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨੀਚਰਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਵਕਤ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਐਤਵਾਰ ਬੰਦ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ 36-40 ਘੰਟੇ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰਖੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਅਗੇ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰ ਜਾਏ। ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦਾਨਾ ਪਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਖ ਵਜੋਂ ਹੁਣ ਵਿੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਰਾਜ ਹੁਣ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਲ ਉਹਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿਲ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਜੋ ਰੋਹ ਭਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਚੇਤਨਤਾ ਹੁਣ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲ ਲਿਆ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣਾ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਪਰਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਲੀਰੇ ਲੀਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਮਸੂਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਬਿਲ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਨਾਮ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸ ਬਾਰੇ ਅਗਲੇ ਸਫਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਅਸੀਂ ਯੂਥ ਸਟੱਡੀ ਸੈਂਟਰ ਉੱਗੀ ਵਲੋਂ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ-ਅਕਾਲਕ ਹੱਕ ਲਿਖਤ ਪੈਂਫਲਿਟ ਲੜੀ 'ਹਾਕ 9' ਤੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ ਲਿਆ-ਹੈ, ਇਹਹੱਥ ਲਿਖਤ ਅਕਾਲਕ ਪੈਂਫਲਿਟ ਲੜੀ ਭਖਦਿਆਂ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਰਾਏ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਛਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ-ਪਾਸ, ਲਖਵਿੰਦਰ, ਧਰਮਪਾਲ, ਬਲਦੇਵ ਹੰਦਲ, ਤਰਸੇਮ, ਜਰਨੈਲ, ਜਾਗੀਰ, ਹਰਚਰਨ ਬਾਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸੇਖੋਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਸੰਪਾਦਕ

ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ

ਚਾਰ ਸਿਤੰਬਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਵੀ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਇਸ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਦਾ ਰੌਲਾ ਤਾਂ ਕਈ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਬਿਹਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਸ਼ਲਾ ਸਮਝਕੇ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਗੋਲਿਆਂ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸਿਰਫ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੱਥ ਏਨੇ ਲੰਮੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਬੋਲਾਸਿੰਸਦੇ ਜੱਗੇ, ਆਲੂ ਸਟੋਰ 'ਚ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਦੀ ਭੋਲੀ ਤੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸੋਢੀ ਰਾਮ ਦੇ ਗਲਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣਗੇ। ਇਹ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ—ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਹੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ-ਪੂਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ :

“ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਚਾਅ” ਅਲਾਪਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕ ਹੁਣ ਦਾਦ ਫਰਿਆਦ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਬਚੇ। ਕਾਤਲਾਂ ਬਲੈਕੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਤ ਲੁੱਟਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਲੈ ਕੇ ਪੁਲਸ ਸ਼ਰ੍ਹੇਆਮ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਆ ਕੇ ਧੱਕਾ ਕਰ ਜਾਏ—ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬਿਜਲੀ, ਪਟਵਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰਾ ਆਦਿ ਮਹਿਕਮੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮੰਗੀ ਰਕਮ ਨਾ ਦੇਣ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਟੋਹਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਜਾਇਜ਼ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹ ਦੇਣ—ਤੁਸੀਂ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ। ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ, ਐਮ. ਐਲ. ਏ., ਬੋਰਡ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜਾਂ ਬਲਾਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਦਲੀ ਕਰ ਕੇ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਏ—ਤੁਸੀਂ ਕੁਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਥੇਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਾਧੂ ਦੇ ਝਮੇਲੇ ਤੋਂ ਪੰਗੋਬਾਜ਼ੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ, ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ, ਧਰਨੇ, ਘਿਰਾਓ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਪੁਲਸੀ ਲਾਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਣਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਰ੍ਹਦੀਆਂ ਦੇ ਲਫ਼ੜੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ, ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋ। ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੋਈ ਹੈ—ਤੁਸੀਂ “ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ” ਕਹਿਕੇ ਹੋਊ ਪਰੇ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹੋ। ਕੱਲ ਨੂੰ

ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ—ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਂਹ, ਮੁਕੱਦਮਾਂ (ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਕਹਿ ਸਕਣ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਚਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਜਮ-ਬਣ ਕੇ ਚੜ੍ਹੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਹਤਾ ਬਹੁਤ ਜਰਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਲੋਕ ਡਰਾ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਖੁਡ 'ਚ ਵਾੜ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਲਮੀ ਜਾਂ ਅਖਬਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਉਕਾ ਨਾ ਡਰਨ ਜੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਝਾਕ ਤੇ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਜਦ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ ਤਾਂ ਦੁਬੈਲ ਹੈ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂਭ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਵਿਧਾਇਕ ਤੇ ਐਮ. ਪੀ. ਵਿਕਾਉ ਮਾਲ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ—ਤਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਹੀ ਬਕੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਪਿੱਟ ਸਕੇ, ਭਿਆਨਕ ਸਕੈਂਡਲਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪਰਦ ਕਰ ਸਕੇ, ਹਾਕਮਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਧਨਾਢਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਫਾ ਗਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਸਕੇ, ਨੰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਕਤਲਾਂ ਠੱਗੀਆਂ ਤੇ ਧੱਕਿਆਂ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਵੇ, ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ, ਨੀਤੀਆਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਜਨਤਕ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਖੋਹ ਉਡਾਈ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਭੰਨ ਸਕੇ।

ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਬੀਬੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਮੱਚ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਏਸੇ ਕਲਮ, ਏਸੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਕਮਰਕੱਸਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਹੈ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਾਰ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਅਹੀ ਤਹੀ ਫੇਰਨ ਦੀ ਚਾਲ :

ਉਂਜ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਬੜਾ ਨੇਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਬੱਸ ਗੰਦ ਮੰਦ ਨੂੰ ਛਪਣੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਨਾ ਵਿਗੜ ਜਾਣ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੰਗੋਟੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇਕ ਸਿਫਤ ਲਚਕੀਲਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਲਚਕੀਲਾ ਲੱਕ ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਚਕਦਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਹੋਊ। ਪਰ ਇਹ ਲੱਚਕ ਆਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਹਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਚੱਲੇ ਆਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 19(1) ਦੇ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਕ ਨੂੰ ਲਿਖ ਬੋਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸਾਫ

ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਤਰ ਸਰਕਾਰਾਂ (1) ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, (2) ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (3) ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ (4) ਸਰਵਜਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, (5) ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਦਭਾਵਨਾ (6) ਨੈਤਿਕਤਾ (7) ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ (8) ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਣਹਾਨੀ (9) ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਧਾਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਘੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਰਵਜਨਕ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਉਤੇ ਰੋਕ ਲੱਗੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨੀ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰਾਂ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ, ਛਪਣਾ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਕਤਲ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀ (1) ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਬਣਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (2) ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਮਾਣਹਾਨੀ ਪੂਰਕ ਨਾਹਰਾ ਲਾਉਣਾ (3) ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ (ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਉਕਸਾਵਾ ਛੱਡਕੇ)।

ਪਰ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਬਿਹਾਰ ਸੋਧ) ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਅਮਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਬਿਹਾਰ ਸੋਧ) ਦੇ ਬਿੱਲ 1982 ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੰਡ ਅਧਿਕਾਰੀ (ਜੱਜ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਐਸ. ਡੀ. ਐਮ.) ਨੂੰ ਇਹ ਹੱਕ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਂਝ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਬਰ, ਲੇਖ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਘੋਰ ਗੁਸਤਾਖ, ਗੰਦੀ ਜਾਂ ਬਲੈਕ ਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸਮਝ ਲਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲਿਖਣ, ਛਾਪਣ, ਦੇ ਚੋਣ, ਵੰਡਣ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰਾਂ ਦੀ ਜੇਲ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਿੱਲ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਵੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਹਰ

ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਡੀ. ਸੀ. ਹੇਠਲੇ ਐਸ. ਡੀ. ਐਮ. ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫੌਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੰਦੀ ਜਾਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਕੀ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਟੁਕ ਨਹੀਂ, ਹਾਥੀ ਦੀ ਪੈੜ ਜਿੰਨੀ ਸਮੱਰਥ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਬਿੱਲ ਵਿਚ ਜੋ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ 292(ਕ) ਜੋੜਨੀ ਚਾਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਗੰਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਬਲੈਕ ਮੇਲਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਾ ਏਨੇ ਗੋਲਮੋਲ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਦੁਕਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਪਸ਼ਟੀ-ਕਰਣ (1) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਾਰਾ ਲਈ ਗੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹਰ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ ਮਾੜੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਬਰ, ਰਿਪੋਰਟ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਯੋਗ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ :

ਜੇ ਸੱਚੀਓਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਬਲੈਕ-ਮੇਲਿੰਗ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਿੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਜਾਂ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਰੋਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਣਹਾਨੀ (ਧਾਰਾ 408-502) ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ (ਧਾਰਾ 292) ਸਰਵਜਨਕ ਨੈਤਿਕਤਾ (ਧਾਰਾ 504, 505) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ? ਇਹੀ ਨੁਕਤਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਅਸਲ ਇਰਾਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹਨ।

ਕੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲਾਮ ਲਾਸ਼ਕਰ ਸੱਚੀਂ ਹੀ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ?

ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਦਿਲ ਚੀਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ? ਵੈਸੇ ਦਿਲ ਚੀਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਲੀ ਮਨਸ਼ਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿਹੜੇ ਢਾਈ ਸਾਲ ਗੱਦੀਓਂ ਲੱਥੀ ਰਹੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਤਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖਬਰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛਪਦੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ੱਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਿਆਚਾਰਾਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਪਣ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਇੰਦਰਾ ਮਾਈ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਛਪਦੇ ਰਸਾਲੇ "ਸੂਰਜ" ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਾਈ 'ਕਾਲਮ' ਹੀ ਛਪਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਲੀਡਰ ਦੇ ਕਿਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਬੀਬੀ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਰਸਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰੀ ਸੁਸਮਾ ਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਭੋਗ ਰੱਤ ਫੋਟੋਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਛਾਪਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ— ਬਲੈਕ ਮੇਲਿੰਗ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਮਾਣਹਾਨੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ, ਮਾਣਹਾਨੀ ਤੇ ਬਲੈਕਮੇਲਿੰਗ ਵਿਰੁਧ ਪਵਾਏ ਰੋਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰੇ ਵਿਚ ਹੋਈ ਬਦਨਾਮੀ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਫਲਹਾਲ ਕੋਈ ਤੋਹਮਤ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੁਦ ਬਖੁੰਦੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਪ੍ਰੈਸ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਖੁਰਚ ਖੁਰਚ ਕੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹ ਸੱਤ ਹੀਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧੇ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਜੋਗਾਂ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰੀ ਰੱਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੰਦਰਾ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁੱਲ ਦੇ ਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣੜੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧੀ। ਪਰਚੁਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਨਿਆਂ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਬੰਨ ਕਰ ਕੇ ਲੰਮੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਛਪਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਵਧੀ ਤਾਕਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਅਸੰਫਲਤਾ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ

ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਸੀਗੇ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਰਗੇ ਭੁੱਤੇ ਹੀ।

ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਖਤਰਾ ਕੀ ਹੈ? :

ਇਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਗਾਊਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ (I. P. C.) 153 (a) ਅਤੇ 295 (a) ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਗਾਊ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਰਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਕਲੇਗਾ ਕਿ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਘੜੀ ਚੋਧਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ, ਕਰੀਬੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਢਕਣ ਲਈ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸੱਭਿਅਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਜਾਵੇ—ਜਾਂ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਖਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਨਿਆਂ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੇ—ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਣੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਨਕਾਰ, ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੇਰਕ, ਸੰਪਾਦਕ ਇਕੋ ਤੱਕ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵੇਚਣ ਵੰਡਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਕਰਵਾ ਸਕਿਆ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਫਿਰ ਐਸ. ਡੀ. ਐਮ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਕਹਾ ਕੇ ਅਗਲਾ ਦੋ ਸਾਲ ਲਈ ਅੰਦਰ। ਤੇ ਜੇ ਦੋ ਢਾਈ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦਿਆਂ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਫੇਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਤੇ ਐਤਕੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਕੈਦ ਸੁਣੇ ਜੁਰਮਾਨਾ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਵੇਸੇ ਵੀ ਸਿਰਫ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀ (ਸਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਪੱਤੀ ਜਾਂ ਮਹੀਨਾ ਭਰਦੇ ਕਾਲੇ ਪੈਦਾਕਾਰ) ਅਤੇ ਯੂਥ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਖਰਮਸਤ ਛੋਕਰ ਵਧੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤੂਬੜੀ ਮੌਜ ਨਾਲ ਕੱਢਿਆ ਕਰਨਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਫੀਮ, ਪਿਸਤੌਲ ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੁਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਅਗਲੇ ਦੇ ਘਰ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਫੜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਣੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਬਰਾਮਦ ਹੋਏ ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾਣ ਫਾਈਲ 'ਚ ਲਾਏ ਜਾ

ਸਕਦੇ ਹਨ ! ਕਿਤਿਉਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਵੀ ਆਵੇ ਤਦ ਵੀ ਪੁਲਸ ਜੀਹਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਝੱਫ ਸਕੇਗੀ ਤੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੇਲੇ ਵਕੀਲ ਹੀ ਉਠਾਉਣਗੇ । ਉਹ ਵੀ ਲੈਣੀ ਕੋਈ ਔਖੀ ਨਹੀਂ—ਤੇ ਇਹ ਜੇ ਇਹ ਉਪਚਾਰਿਕਤਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀ ਦੇਵੇ—ਤਦ ਵੀ ਅਪਮਾਨ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ, ਹਵਾਲਾਤ (ਸੰਭਵ ਹੈ ਗਾਹਲਾ ਤੇ ਕੁਟਾਪਾ ਵੀ) ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਝੱਲਣੇ ਹੀ ਪੈਣਗੇ । ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ੍ਰੰਸ ਸੱਦ ਕੇ ਖਬਰ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰਨ—“ਰਾਤ ਦੇ 2.30 ਵਜੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਗਸਤ ਕਰਦੀ ਪਾਰਟੀ ਫਲਾਣੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਕੁਝ ਬੰਦੇ ਮਾਣਹਾਨੀ ਤੇ ਬਲੈਕਮੇਲਿੰਗ ਵਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪਾਏ ਗਏ । ਪੁਲਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਲਲਕਾਰਿਆ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਅਸਲੀਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਫਾਇਰ ਕੀਤੇ । ਮਜਬੂਰਨ ਪੁਲਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ...ਆਦਿ ਆਦਿ ।”

ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਫਸਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਐਮ. ਐਲ. ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ, ਸਾਲਿਆਂ ਭਣੇਈਆਂ, ਭਤੀਜਿਆਂ ਭਾਣਜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲਿਜਾਣ, ਹਰੀਜਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਨਕਸਲ-ਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਬੂਠੇ ਪੁਲਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਕੋਈਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਕਰਨ, ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਸਾੜਨ, ਦਫਤਰਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਰੇਡ ਦੀ ਭਰਤੀ, ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੜ (ਮੰਡੀ ਸੁੱਟੀ ਕਣਕ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਾਂਗ ਮੰਗੀ) ਐਲਾਨੀਆਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਰਗੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਉਤੀ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਸਸਕਾਰ ਸਨਸਨੀ ਖੋਜ, ਅਸਲੀਲ ਜਾਂ ਬਲੈਕਮੇਲਿੰਗ ਕਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣੇ ਰੋਕ ਸਕੇਗੀ । ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਲਾਭ ਭਰਿਸ਼ਟ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਵੱਡੇ ਘਪਲੇਬਾਜ਼ਾਂ, ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਇਸੇ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਾਊ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ । ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਸਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਹ ਸਾਡੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਯਾਦ ਰੱਖੋ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕ ਓਨਾ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ ਕਿ ਗ੍ਰੈਡੇ ਜਾਂ ਪੁਲੀਸ ਸਾਨੂੰ ਕਤਲ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ—ਜਿੰਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ ।

ਦੋਹਾਂ ਡਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਹੈ ਇਸ ਕਾਲੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਆਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੋਝੀ ਕਰਾ ਕੇ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮਾਂ ਉਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ । ਆਓ ਇਹ ਲੰਡਾਈ ਸਿਰਫ ਅਖਵਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਲੜਨ ਦੇਈਏ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸੀ ਬਨਾਮ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਸਰ ਪਏਗਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੋਏ ਤੱਕ ਸਲੀਲ, ਸਭਿਅਕ ਤੇ ਸਾਊ ਹਨ ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਐਸਤਨ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦਫਤਰਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਆਈ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਚਿਮਚਾਗਿਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੀ । ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਹਰ ਜੋ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਖਬਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਚੌਖੀਆਂ ਮਾਲਦਾਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰਕ ਫਰਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਛਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਾਭ ਖੇਤਰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਹੈ । ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਟ੍ਰਸਟ ਜਾਂ ਫਰਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਆਜ਼ਾਦ ਸੱਤਾ ਬਣਾ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ । (ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਜ਼ਾਰੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰਕ ਫਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰੈਸ ਤਾਕਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਬਾਓ ਪਾ ਸਕਣ ਤੇ ਸੂਤ ਨਾ ਬੈਠਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਇਸ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਣ) । ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਅਪੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਰਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਏਨਾ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ । ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਉਤੇ ਭਾਂਤ ਸੁਭਾ ਦੇ ਦਾਬੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਨਿਊਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਟ ਦਾ ਕੋਟਾ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਮੱਤਰੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਧਮਕੀ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ “ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਜ਼ਪ੍ਰਿੰਟ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੇ ।” ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਬਣਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਮੌਜ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ—ਜੋ ਸਦਾ ਇਸ ਜੋਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਬਦਲੇ ਛੋਟੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਉਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਸਕੇ। ਛੋਟੇ ਅਖਬਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਬੰਧ 'ਚ ਹੀ ਨਹੀਂ—ਖਬਰਾਂ ਲਈ ਵੀ। ਕਈ ਅਖਬਾਰ ਤਾਂ ਕੌਮੀ ਖਬਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਹਨ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਅਖਬਾਰਾਂ ਕੋਲ ਟੈਲੀ-ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਹਨ ਵੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਬਰਾਂ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਹੀ ਹਨ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਜਯ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਣੇ ਜਾਂ ਜਣਿਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ—ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲਾਭ ਖੇਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ੱਤੇ ਪਣ ਦਾ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਹਨ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੀਣਤਾ ਵੀ ਹੈ (ਜਿਸ 'ਚ ਬੇਜ਼ਮੀਰੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ) ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਰੁਤਾਨ ਅਧੀਨ ਅਖਬਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਹੜੂ ਲੋਟੇ ਵਾਂਗ ਬਣਨ ਲਈ ਖੁੱਲੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ—

- (1) ਸਰਕਾਰੀ ਮਿਹਰ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ
- (2) ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਵਧਾ ਕੇ।

ਪਹਿਲੇ ਢੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਦੇ ਜਣੇ ਹੋਏ ਵਿਗਾੜ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਖਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ। ਪਾਠਕ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਡੇ ਹੀ "ਮਾਮੇ ਨੇ ਭਾਣਜੀ ਰਗੜ ਦਿਤੀ"—"ਇੰਛਿਆਧਾਰੀ ਸੱਪ ਦੇਵਤਾ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ"—"ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ" ਆਦਿ ਖਬਰਾਂ ਤੇ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ 'ਚੋਂ ਜੰਮਕੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ :

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅਖਬਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਭਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਤ-ਫਿਰਕੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਤਰਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਾਰੂ ਹਮਲੇ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਾਂ ਅਖਬਾਰ ਮਾਲਕ ਇਕ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੂਣੀ ਹਓਮੈ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉਹ ਇਹ ਡਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਫਿਰਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਖ਼ਤ ਖਤਰੇ 'ਚ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸਾਡਾ ਅਖਬਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਦੋਖੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬੇੜਾ ਸ਼ਾਰਕ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਭੁਗਤ ਹੀ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਮਿਸਾਲ ਅਜ਼ੀਤ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ-ਛਪਦੀ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਅਜ਼ੀਤ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ (ਡਮ੍ਹੂਹੀ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਪਦੇ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ) ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਗੱਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿ ਡਮ੍ਹੂਹੀ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਖਵੇਂ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਦੂਰਣ ਦਿੰਦਾ—ਜਿੱਥੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਨੋਬਤ ਆ ਸਕੇ। ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਕੇ ਤੰਗੀਆਂ ਹੇਠ ਦਰੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਜਦੋਂ ਅੰਨੇਵਾਹ-ਵਾਧਿਆਂ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਖੋਰੀ, ਮਹਿੰਗ, ਕੁਢੇਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਮਹਾਂ ਘਪਲਿਆਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ, ਨਾ ਇਨਸਾਫੀ ਨਾਲ ਕਰਾਹ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਤੇ ਕੜ੍ਹੀ ਘੋਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ। ਗਜ਼ਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਨਕਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਜੀਤ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੌਜ਼ ਝਾਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ—ਪੰਜਾਬੀ—ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਸਾਹਸਤ ਹੀ ਮੁਕਾ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। 'ਕਰੇ ਕਰਾਵੇ ਆਪੇ ਆਪ' ਦੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚੋਰ ਡਾਕੂ ਤੇ ਪੁਲਸੀਏ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ—ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਘਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖ, ਅਕਾਲੀ ਸਿੱਖ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ (ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ)—ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ

ਸਮਝਣ। ਜਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਖਿਲਾਫ ਨਾ ਸਮਝਣ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਭਰੂਆਂ ਤੇ ਅਧਖੜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੈ (ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੈਸੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਘੱਟ ਸਨ)। ਇਸ ਲਈ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਖੂਨ ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਜਾਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਤਦੇ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਜੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਵਤਾਰ ਨਾ ਧਾਰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਰਦੂ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਕੁਤਰਤ ਦੇ ਬੀਜ ਸੁੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। "ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਕਰੋ— ਮਹਾਸ਼ਿਵ" ਵਰਗੇ ਸਿਰਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਰਦੂ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਪਾਠਕ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਵਰੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹਾਸ਼ਬ ਕੁੜੀਕੱਢ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਏ। ਪਰ ਗੱਲ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ—ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਚਾਰ ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਦੂਏ ਦੀ ਧੀ ਭੈਣ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਧੀ ਭੈਣ ਨੌਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਤਾਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਛੱਕਦੇ ਡਿਨਰ ਲੈਂਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਅਜਿਹੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ? ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਭਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਲਤਾ ਨੂੰ ਹਰਫ ਆਉਣੋਂ ਡਰਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਤੱਕ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਡਮ੍ਹੁੰਹੋਪਣ' ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹਮਦਰਦ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਰਣੇ ਦੇਖੋ :

○ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤੇ ਸਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਖੜਨ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਵੀ ਸਦਾ ਸਹੀ ਹਨ।

○ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਰਚਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਮਹਾਨ ਹੈ।

○ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣਾ ਆਦਿ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਗਲਤ ਚੀਜ਼ ਹਨ—ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੋਤ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹਨ।

—ਅਜੀਤ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਮੋਰਾ ਪੁਰ ਅੰਦਰਲਾ ਸਦੀਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

—ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੌੜ ਕੱਢਣੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਹੈ—ਸਿੱਖੀ ਫਰੰਟ ਤੋਂ ਕੌੜ ਕੱਢਣਾ ਸੈਕੁਲਰਿਜ਼ਮ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤਰਜ਼ ਸ਼ਾਦੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਦੇ ਵੇਲੇ ਏਨੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਨਹੀਂ ਅਧਣਾਇਆ। ਸ਼ਾਦੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਪੁਲਸ, ਪ੍ਰਸਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਕਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕਸਮ ਆਖਰੀ ਦਮਾਂ ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਸਿਰਝ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਅਤੇ ਦੁਸਾਂਝ ਜੀ ਵੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀਆਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਖੁੱਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਕਾਰਨ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਿੰਦੇ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਤਾਂ ਦੁਸਾਂਝ ਜੀ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਕਾਲਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ 'ਭੋਜਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ—"ਆਹਾ ਜੀ! ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਟਮਾਟਰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।" ਦੋਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਹੀ ਪੈਂਥੜ ਪੱਸਾ ਪਾਰਟੀ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰੇ ਪਹਿਰੇ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕੀ ਕੌਣ ਫਰਮਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਮਾਤ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਹਰ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਰੱਖਿਆ। ਤਰਸੇਮ, ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਪੁਲਸ ਵਲੋਂ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਉਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ—"ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਭਾਵ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ—ਲੇਖਕ) ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਧਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਸਾੜੇ, ਟੱਬਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਲਤ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਹਿੰਸਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜੇ—ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ? ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਪੁਲਸ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕਰੇ ਪੁਲਸ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜਤਾਲ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰੇ...? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਦਖਲ (1) ਦੇਣਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ—ਜਦ ਕਿ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਰਜ਼ੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਈ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਪਾਠਕ ਬੜੀ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਮੰਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ

ਅਖਬਾਰਾਂ ਲਵਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਸ: ਸਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤਾਂ ਹਾਲਾਂਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਪਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਾਪੱਸ਼ੀ ਲਈ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰੇਰੇ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਨਿਸਚਾ ਨਹੀਂ—ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਕਦੀ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਖੁੰਝਾਏਗਾ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਹਿਮ ਕਰੇ।

ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਜੱਗਬਾਣੀ' ਅਖਬਾਰ ਚਾਲੂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੋ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਭੇੜ ਨੂੰ ਸਾਪਨਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਬਖਸ਼ੀ—ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਲ ਅਖਾੜਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਿਫਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕੇ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਦਰ ਜੱਗਬਾਣੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਸਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਵੀ ਧਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਸ ਦੇ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦ ਵਾਂਗ 'ਫੂਕ ਛਕਾਈ' ਅਤੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਅਲਾਰਮ-ਗੂੰਜਦੇ ਸੁਣਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਜੱਗਬਾਣੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਧੱਕਾਸ਼ਾਹੀ ਪੁਲਸੀ ਰਾਖਸ਼ਪੁਣੇ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਭਰੀ ਨਿਖੇਧੀ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਝੱਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ 'ਸ਼ਹੀਦੀ' ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਮਾਣਯੋਗ ਕਾਰਨ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜੀ ਤੇ ਆਖਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਫੈਲਾਏ ਜ਼ਹਿਰ ਹੱਥੋਂ ਚੱਲਦੇ ਬਣੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚੌਥਾ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਖਬਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਥਰਾ ਅਤੇ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਹੈ—ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪੂਰਨ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਕਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਵੀ ਵੱਧ ਪਹਿਲਾਂ 2 ਫਰਵਰੀ 1881 ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਕ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ— "ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ... ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਚੇਤਨ ਹਨ ਕਿ ਤਲਖੀ ਤੇ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਨਰਮ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ (ਕਿਸ ਲਈ 2—ਲੇਖਕ) ਭਰੇ ਰਵਾਈਏ ਨਾਲ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਜਦੋਂ ਇਹ ਨੀਤੀ ਘੜੀ ਗਈ ਸੀ ਉਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ—ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੀ ਦਹਾਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ ਉਭਾਰ ਐਵੇਂ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਅਜੇ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਭਰੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੋਕ ਮੰਚ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉੱਭਰਿਆ। ਇਕ ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਬੀਤਣ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪੰਦਰਾਂ ਘੰਟੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕਣ ਤੇ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ 'ਦਾ ਓਦੋਂ ਤੋਂ' ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਅੱਜ ਵੀ ਉਦੋਂ ਵਾਲੀ ਮਿਲਾਪਤੀ ਤੇ ਮਿੱਠਬੋਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਵਾਹ ਲਗਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਕੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਉਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣੇ ਝਿਜਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਹ ਮਸਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਸੱਭਿਅਕ ਦਿੱਖ ਦੇ ਬਹਾਨੇ—ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਤੇ ਕਦੀ ਸਪਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਭੁਲੱਖੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੰਪਾਦਕੀ ਹੀ ਪੇਤਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਦੀ ਡਿਫ਼ਰੈਂਸ ਨਹੀਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਹੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਅਰਨ੍ਹ ਸ਼ੇਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਪੜਕ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਖਰਵੇਪਣ ਨਾਲ ਲੈਸ ਲੇਖਣੀ ਕਾਰਨ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤਾਂ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਰੀਕ ਵਜੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਸਲਿਆਂ ਉਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸਟੈਂਡ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਫਲ ਦੇ ਸਕਦੇ

ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕਲੌਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰੀ ਲੇਖ 'ਤਪਾਸੇ ਅਸਤੀਤਾ ਦੇਣ' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਡਿਗਦੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਲਟ ਮੁੱਖ ਪੱਥੇ ਉੱਤੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਇਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਈ। ਪਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਵੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੋਈ ਜਦ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹਾਈ ਕਮਾਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਤ ਹੋ ਚੁੱਕਣ ਬਾਦ ਤਪਾਸੇ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਆਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਗਾਇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀ-ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਬਿੱਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਇਕ ਅੱਧ ਨਰਮ ਤੇ ਧੁੰਧਲਾ ਜਿਹਾ ਲੇਖ ਲਿਖ ਛੱਡਣਾ ਕੋਈ ਖ਼ੁਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹੜਤਾਲ ਤਾਂ ਸਾਪੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ।

ਬੜੇ ਹੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 1978 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਇਸ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮ ਹੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ—ਇਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਬਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੜੇ ਨਾਮਵਾਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਡੂੰਘੀ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਪਕੜ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ। ਸੰਪਾਦਨ ਨੀਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਵਾਲੇ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਹੀ ਗ਼ਲਬਾ 'ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਟੀਆ ਜੀ ਦੇ 'ਲੇਖਾਂ' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਜੋਂ ਛਪਦੇ ਹਨ—ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਹਾਸਰ ਧੱਕਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦਾ ਪਾਠਕ ਖੇਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਵਾਲੀ, ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਹਿਰਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰ ਪੇਸ਼ਾ ਬਾਬੂਆਂ ਦੀ ਅਖਬਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਭਾਟੀਆ ਕਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਇਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਨੁਹਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਸਕਣ ਜਾਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਥਰੀ ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਉਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਨੇ ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂਜ ਸੁਵਾਦ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ—ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਹ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਸਕੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਛਪਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਸੁਨਾਮ ਆਦਿ ਤੋਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਵੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਪੱਧਰ ਵੀ ਓਨਾ ਕੁ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕੋਈ ਹਾਣ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ। ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨਵਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਨਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕਈ ਸਪਤਾਹਕ, ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਤੇ ਮਾਸਿਕ ਵੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ, ਬੁੱਝ ਕੇ ਉੱਪਰਲੀ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਵੈ ਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸਤੇਮਾਲ ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਨਗੇ? ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋਰ ਹੈ—ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਅਖਬਾਰਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਖਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਨਬੱਧਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਫ਼ ਜਿੰਨੀ ਸਮਾਜੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਸੀਮਤਪਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ' ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਜ਼ਬੂਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੦੦

ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ

ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਰੂਪ

ਵੇ ! ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੀ ਝਨਾਅ ਦੇ ਕੰਢੇ

ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ 'ਚ ਵਸਦਿਆ

ਮਹੀਂਵਾਲ ਯਾਰਾ

ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦਾ

ਬਹੁਤਾ ਗ਼ਮ ਨ ਕਰੀਂ

ਤੇ ਐਵੇਂ ਨ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ

ਸ਼ੁਕਦੀ ਝਨਾਅ ਵਿੱਚ

ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਡੁੱਬ ਮਰੀਂ ।

ਵੇ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ

ਨਿਕੂਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪਿੱਛੇ

ਹੁੰਦੇ ਫਿਰਨਾ ਸਤੀ ।

ਵੇ ਇਹ ਤਾਂ

ਸੁਹਾਗਣ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਧਰਮ ।

ਤੇ ਉਂਜ਼ ਵੀ

ਘੜੇ ਨੇ ਤਾਂ

ਇਕ ਦਿਨ ਖੁਰਨਾ ਹੀ ਸੀ

ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਸੋਹਣੀ ਨੇ

ਅੰਤ ਨੂੰ

ਡੁੱਬ ਮਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ।

ਵੇ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ

ਜੇ ਤੂੰ

ਆਪਣੇ ਪੱਟ ਦੀ ਮੱਛਲੀ

ਮਾਸ-ਮੰਡੀ 'ਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ

ਤੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ

ਕਿ ਕੀ ਭਾਅ ਵਿਕਦੇ

ਮਾਸ-ਖੋਰਿਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ 'ਚ

ਵਿਚਾਰੇ ਆਦਮ ਦਾ ਮਾਸ

ਹੁਣ ਵੇ ਮੇਰੇ ਮਹਿਰਮਾ

ਅੰਤ ਵੇਲੇ

ਮੈਂ ਬਾਂਦੀ ਤੇਰੀ

ਹੱਥ ਜੋੜ ਇੱਕ ਅਰਥ ਕਰਾਂ

ਇੱਕ ਨਾ ਵੇ ਨਿੰਦੀ

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਭ—

ਕਿ ਰੰਨਾਂ ਚੰਚਲ ਹਾਰੀਆਂ ।

ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਬਦਕਾਰ

ਵਿਆਹੀਵਰੀ ਵੀ

ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਇੱਕ ਯਾਰ

ਨ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਲਾਜ

ਨ ਮਹੀਂਵਾਲ ਸੰਗ ਪਿਆਰ

ਰਚਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ

ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ

ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਵਪਾਰ

ਵੇ ਇਹ ਲੋਕ

ਜਹਾਨ ਦੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ

ਟੁੱਟੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ

ਤੇ ਆਪੂੰ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ

ਬਿਗਾਨੀ ਸੂਹੀ ਸੈਂਦੇ ।

ਵੇ ਇਹ ਲੋਕ ਜਿਉਣ

ਦਮੁਹਿ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਜੂਨ,

ਪਰ ਵਿਚਾਰੇ ਕਰਨ ਵੀ ਕੀ ?

ਢਿੱਡ ਦਾ ਠੰਡਾ ਤੰਦੂਰ

ਜਦੋਂ ਝਲਕਾ ਮੰਗਵੇ

ਤਾਂ ਇਹ

ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ

ਕੁਖ ਨ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਦਾ

ਕੂੜ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦੇ

ਤੇ ਬੁੱਕੀਂ ਵੜੇ ਪਕਾਕੇ

ਢਿੱਡ ਆਪਣੇ ਭਰਦੇ ।

ਵੇ ਮਰਦਾ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ?

ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ

ਇਵੇਂ ਡੰਗ ਸਰਦਾ

ਦੂਜਾ ਨਾ ਵੇ ਨਿੰਦੀ

ਮੇਰੀ ਨਣਦ ਰਾਣੀ ਨੂੰ

ਕਿ ਕੱਚੇ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਗਈ ਵਟਾ ।

ਨਹੀਂ ! ਵੇ ਨਹੀਂ !!

ਵੇ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਧੀ—ਧਿਆਣੀ

ਤੇ ਧੀਆਂ ਇੱਥੇ

ਗੱਭਰੂਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ

ਪਰਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ।

ਵੇ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਦਾਜਦੇ

ਕਾਣੇ ਦਿਉ ਦਾ ਰਾਜ ।

ਤੇ ਧੀਆਂ ਇੱਥੇ

ਹੇਲੇ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਖਾਤਰ

ਖੁਦ ਚਰਖੇ ਕੱਤਦੀਆਂ

ਚੀਣਾ ਛੜਦੀਆਂ,

ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਪਰਾਈ ਸੇਜੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ

ਪਲੀ ਪਲੀ ਜੋੜਕੇ

ਦਾਜਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹ ਭਰਦੀਆਂ

ਤੇ ਫੇਰ

ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ "ਲਾਜ਼" ਖਾਤਰ
 ਅੰਤ ਉਸੇ ਖੂਹ ਵਿਚ
 ਛੁੱਬ ਮਰਦੀਆਂ ।
 ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਣਦ ਨੇ ਵੀ
 ਘੜਾ ਚੋਰੀਉਂ ਵੇਚਕੇ
 ਖਰੀਦਣੀ ਸੀ ਇੱਕ
 ਬੂਠੇ ਸੌਨੇ ਦੀ ਨੱਥ
 ਤਾਂ ਸੁਹਾਯਰਾਤ ਨੂੰ
 ਕਰਵਾ ਸਕੇ
 ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੇਜੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ
 ਫਰਜ਼ੀ ਜਿਹੀ ਰਸਮ ਅਦਾਅ
 ਤੀਜਾ ਨ ਵੇ ਨਿੰਦੀ
 ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਪਟਰਾਣੀ ਨੂੰ
 ਵੇ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਔਰਤ ।
 ਬਹੁਤ ਵੇਖੀ ਸੀ ਉਸਨੇ
 ਮਰਦ ਦੀ ਜਾਤ ।
 ਆਪ ਬੈਠੇ ਫੁਕਣ ਗੁੜਗੁੜੀਆ
 ਤੇ ਰੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਬਕੇ
 ਕਿ ਬਾਲ ਪ੍ਰੇਸ ਕੇ ਲਿਆ ।
 ਪਰ ਘਰੀਂ ਭੰਗ ਭੁਜਦੀ
 ਤੇ ਔਰਤ ਕੀ ਪ੍ਰੇਸ
 ਖਾਲ਼ੀ ਬਾਲੀ 'ਚ
 ਛੁੱਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ।
 ਸੋ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
 ਛੁੱਬਣ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕਿਆ ।
 ਨਹੀਂ ਤਾਂ
 ਸੱਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਗੁੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਨੂੰਹਾਂ ਦਾ ?
 ਤੂੰ ਪੁੱਛੋਗਾ ਤਾਂ ਸਹੀ
 ਕਿ ਉਸਦੀ ਧੀ ਵੀ
 ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਸੀ ।
 ਨਹੀਂ ਵੇ ਮਹੀਂਵਾਲਾ
 ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਲਹੂ ਦਾ ਮੋਹ
 ਮਰਦ ਹੈਂ ਨ ?
 ਚੌਥਾ ਨਾ ਵੇ ਨਿੰਦੀ
 ਮੇਰੇ ਕੰਤ ਚਾਜੇ ਨੂੰ
 ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੇ
 ਉੱਠ ਪੈਣ ਦੀ ਵੀ
 ਪਈ ਨ ਕੋਈ ਬਿੜਕ
 ਤੇ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ ਮੈਨੂੰ
 ਹੱਥੀਂ ਯਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ
 ਨਹੀਂ ਵੇ ! ਨਹੀਂ !!
 ਵੇ ਕਿਹੜਾ ਮਰਦ ਹੈ
 ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਸੱਜ ਵਿਆਹੀ ਨੂੰ
 ਨੰਗੀ ਹਿੱਕ ਸੰਗ ਲਾਕੇ

ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ ?
 ਪਰ ਕੀ ਕਰਦਾ
 ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ?
 ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚੱਕ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ,
 ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨਦਾ,
 ਆਵਾ ਤਪਾਉਂਦਾ
 ਤੇ ਆਬਣ-ਉੱਗਣ
 ਗਧਿਆਂ ਦੀ ਫੇਰੀ ਲਾਉਂਦਾ
 ਅੰਤ ਬੱਕ ਟੁੱਟਕੇ
 ਮੇਰੀ ਸੇਜ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ
 ਤੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ
 ਘੂਕ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ।
 ਤੇ ਫੇਰ ਨ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ
 ਨ ਮੇਰਾ ਹੀ ਥਹੁ ਪਤਾ ।
 ਵੇ ਉਹ ਨਿੱਤ
 ਕੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਕਰਦਾ
 ਪਰ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ
 ਆਦਿ ਜਗਾਦੇ
 ਪਿੱਲੀ ਦੀ ਪਿੱਲੀ
 ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਗਿੱਲੀ
 ਜਾਂ ਕੰਬਲੀ ਸਿੱਲ੍ਹੀ ।
 ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਹ
 ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ
 ਉਸਦੇ ਅੱਧ-ਭੁੱਖੇ ਪੇਟ ਨੂੰ
 ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਕੜ ਵੱਲ
 ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ—
 ਨੀਮ-ਬਿਹੋਸ਼ ।
 ਤੇ ਕੌਣ ਸਹੇ
 ਨਿੱਤ ਨਿੱਤ ਦੀ ਇਹ ਬੱਕ ਬੱਕ ?
 ਉਹ ਪਿੱਠ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ
 ਮੈਂ ਵੀ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਲੈਂਦੀ ।
 ਫੇਰ ਕੌਣ ਜਾਣੇ
 ਕੌਣ ਸੁੱਤਾ, ਕੌਣ ਜਾਗਦਾ
 ਜਾਂ ਕੌਣ
 ਜਾਗਦਿਆਂ ਵੀ
 ਸੌਣ ਦਾ ਰਚੇ ਪਖੰਡ ।
 ਵੇ ਪੰਜਵਾਂ ਨਾ ਨਿੰਦੀ
 ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ
 ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ
 ਬੂਹੇ ਦੀ ਬਿੜਕ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ।
 ਵੇ ਮੇਰਿਆ ਭੱਲਿਆ ਮਹੀਂਵਾਲਾ
 ਜਿੰਨਾ ਘਰਾ ਦੀਆਂ
 ਛੱਤਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵੀ

ਕਿੱਥੇ ਰੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
 ਛੇਵਾਂ ਨਾ ਵੇ ਨਿੰਦੀ
 ਆਪਣੀ ਲਾਡਲੀ ਸੋਹਣੀ ਨੂੰ
 ਕਿ ਘੁੰਮਿਆਰ ਦੀ ਧੀ ਹੋਕੇ ਵੀ
 ਪਰਖ ਨ ਸਕੀ
 ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ।
 ਨਹੀਂ ਵੇ ! ਨਹੀਂ !!
 ਵੇ ਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਕਾਹਨੂੰ
 ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ
 ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਗੁੱਝੇ ।
 ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਕੇ ਹੀ
 ਮੈਂ ਕੱਚਾ ਢਾਂਕ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸੀ ।
 ਤੇ ਸ਼ੂਕਦੀ ਝਨਾਅ 'ਚ
 ਬੇਖੋਫ ਪੈਰ ਪਾਇਆ ਸੀ ।
 ਵੇ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਤਾਂ
 ਇੱਥੇ ਸਰਾਪ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ।
 ਤੇ ਸੱਤਵਾਂ ਨਾ ਨਿੰਦੀ ਵੇ
 ਮੇਰੇ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ।
 ਇਸ ਵਿਚ ਘੜੇ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼
 ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ
 ਡੁੱਬ ਮਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ
 ਕਿਉਂਕਿ
 ਜੇ ਮੈਂ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ
 ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ
 ਉੱਗ ਆਉਣੇ ਸਨ
 ਦੇ ਚਾਰ ਢਿੱਡ ਹੋਰ ।
 ਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰੀਂ
 ਦਾਣਿਆਂ ਦੇ ਭਰੇ
 ਭੜੱਲੇ ਨਹੀਂ ਉਗਦੇ
 ਖਾਲੀ ਢਿੱਡ ਹੀ ਉਗਦੇ ਹਨ ।
 ਉਂਜ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ
 ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ
 ਆਖਕੇ ਰੂਪਦੀ ਮਲਿਕਾ
 ਆਪਣੇ ਮਹਿਲੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ
 ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਟਰਾਣੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ।
 ਪਰ ਇੱਕ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੇ
 ਹੈਂ ਮਰਦ ਦੀ ਬਾਤ
 ਤੇ ਦੂਜਾ ਤੂੰ ਵੇ
 ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ।
 ਵੇ ਇਹ ਕਾਹਦਾ ਪਿਆਰ
 ਤੇ ਕਾਹਦਾ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ।
 ਵੇ ਇਹ ਤਾਂ

ਮਹਿਕਦੇ ਮਾਸ ਦੀ ਖਿੱਚ
 ਤੇ ਜਾਂ ਤੱਤੇ ਲਹੂ 'ਚ ਲੱਗੀ
 ਕਾਮ ਦੀ ਅੱਗ ।
 ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੀਕ
 ਇਸ ਅੱਗ ਨੇ
 ਦਹਿਕਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ
 ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਪਟਰਾਣੀਂ ਕਹਿਣਾ ਸੀ,
 ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮੈਂ
 ਘੁੰਮਿਆਰੀ ਦੀ ਘੁੰਮਿਆਰੀ ਹੀ.
 ਵੇਰ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ
 ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜੰਮੇ
 ਭੇਰੇ ਤਖਤ ਦੇ ਵਾਰਸ
 ਰਹਿ ਜਾਣੇ ਸਨ
 ਲਾਵਾਰਸ ਦੇ ਲਾਵਾਰਸ
 ਤੇ ਜਦੋਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਸਮਝ ਪੈਣੇ ਸਨ
 ਰੋਟੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ
 ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਾਇਦ
 ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨੇ ਦਾ ਚੱਕ
 ਘਸ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ
 ਪੱਥਰ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਟਾ ।
 ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ
 ਮੰਡੀਉਂ ਮੂੜੀ
 ਬੇ ਮਤਲਬ ਉਹੀ ਸ਼ਾਅ
 ਸੋ !
 ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ ਝਨਾਅ ਦੇ ਕੰਦੇ
 ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਵਸਦਿਆਂ
 ਮਹੀਂਵਾਲ ਯਾਰਾ
 ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦਾ
 ਬਹੁਤਾ ਗਮ ਨ ਕਰੀਂ
 ਤੇ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ
 ਕੋਈ ਸੋਖਾ ਸਾਹ ਭਰੀਂ
 ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁਤਰ ਏ
 ਕੋਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਵਰੀਂ
 ਉਸਦੀ ਗੋਦ ਭਰੀਂ
 ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ
 ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ
 ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਮੁਕਟ ਧਰੀਂ
 ਤੇ ਮੈਨੂੰ
 ਜੇ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੋਇਆ
 ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮਰਦੇ ਦਮ ਕਰੀਂ
 ੦੦

ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ :

ਹਿਮਾਇਤੀ

○

ਮੂਲ ਲੇਖਕ—ਅਨਿਲ ਸੁਕਲਾ
ਅਨੁ—ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਬਕਾਵਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਕਾਵਟ ਦਰਅਸਲ ਸਰੀਰਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਕਰਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਛਿਣ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੱਕਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਬੇਕਾਬੂ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਰਫੀਆ, ਪੈਂਸਲੀਨ ਅਤੇ ਸਟੈਪਟੋਮਾਈਸੀਨ ਦੀ ਮਿਲੀਜੁਲੀ ਗੰਧ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਨੱਕ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਲਟੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਾਰਡ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਰੀ ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਲਈ।

“ਓਧਰੋਂ ਡੈਬ-ਸਰਟੀਫੀਕੇਟ ਲੈ ਲਓ ਸਾਹਬ ਅਤੇ ਬਾਡੀ ਉਠਾਓ, ਪਲੰਘ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਜ਼ਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੌਂਕਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਹੂੰ!” ਹੜਬੜਾਹਟ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਜ਼ਮਾਂਦਾਰ ਓਥੇ ਹੀ ਡਟਿਆ ਖੜਾ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਘੜੀਸਦਾ ਘੜੀਸਦਾ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕੈਬਿਨ ਵਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਸਵੇਰ ਵਾਲਾ ਡਾਕਟਰ ਡਿਊਟੀ ਬਦਲ ਕੇ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਜਗਾ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ।

“ਦਸੋ?” ਚਾਹ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ।

“ਇਹ ਬੈਡ ਨੰਬਰ ਥਰਟੀ ਦੇ ਅਟੈਂਡੈਂਟ ਨੇ ਸਰ।” ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਨਰਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਓਹ!” ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਕੁਝ ਮੁਲਾਇਮ ਹੋਈ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਈਨ ਕਰਕੇ ਡੈਬ-ਸਰਟੀਫੀਕੇਟ ਰਸੀਵ ਕਰ ਲਓ।”

“ਦਰਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ ਖ਼ਬਰ ਕਰਨ ਲਈ। ਬੜੀ ਦੇਰ... ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੁਝ ਲੋਕ ਨਾ ਆ ਜਾਣ, ਬਾਡੀ ਓਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ?” ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਤਰਸ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਸੌਰੀ! ਅਸੀਂ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ। ਯੂ.ਨੋ, ਬੈਡਜ਼ ਦੀ ਵੇਜ਼ੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ... ਇਟ ਵਿਲ ਨਾਟ ਬੀ ਪਾਸੀਬਲ ਫਾਰ ਅੱਸ।” ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਕੌਣ ਸੀ?” ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਰਸ ਨੇ ਕੀਤਾ।

“ਦੇਸਤ ਸੀ ਮੇਰਾ।”

“ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਘਰ ਵਾਲੇ...?”

“ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸੋਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਭੇਜ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ... ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਲੋਕ ਆਉਣਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ।” ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਕੇ ਮੈਂ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

“ਕਿਉਂ?” ਨਰਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਅਜੀਬ ਜਹੇ ਭਾਵ ਉਭਰ ਆਏ।

“ਐਵੇਂ ਹੀ... ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

“ਬਟ, ਇਹ ਤਾਂ... ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਮਲਾ...”

ਨਰਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੋ ਗਈ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਖੜੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਫੇਰ ਤੋਂ ਚਾਹ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋੜੀ “ਕਿਥੇ ਕਰਾਂ ਦਸਖਤ?”

“ਇਥੇ।”, ਨਰਸ ਖੁਦ ਹੀ ਰਜਿਸਟਰ ਲੈਕੇ ਅੱਗੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਕਾਫੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਕਦੀ ਲਵਾਂਗਾ।

ਉਹੀ ਘਿਸੜਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕੈਬਿਨ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਮੰਜੇ ਤੱਕ। ਜ਼ਮਾਂਦਾਰ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ। ਅਨਵਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਸਨੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਬੋਲਿਆ, “ਸਰਟੀਫੀਕੇਟ ਲੈ ਲਿਆ ਸਾਬ?”

ਮੈਂ ਗਰਦਨ ਹਿਲਾ ਕੇ ਹਾਮੀ ਭਰੀ।

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਠਾਓ।” ਅਨਵਰ ਦੇ ਪੈਰ ਪਕੜਦੇ

ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ।

"ਪਰ ਭਾਈ ਮੇਰੇ, ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਇਸ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂਗਾ?" ਮੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜੀਬ ਜਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਨਾ ਮੈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ।

ਜਮਾਦਾਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਖੜਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ । ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ?"

"ਪਤਾ ਨਹੀਂ..." ਮੈਂ ਲੰਬਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ।

"ਅੱਛਾ ਤੁਸੀਂ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਲੈ ਚੱਲੋ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਬੈਠਾਂ ਰਹਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖਬਰ ਦੇ ਆਇਓ।" ਜਮਾਦਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਬਰਾਂਡਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਿਥੇ ਬੱਤੀ ਫਾਲਤੂ ਘਾਹ ਉੱਗ ਆਈ ਸੀ, ਅਨਵਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਰੱਖ ਦਿਤੀ ।

"ਮੈਂ ਇਥੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਘਰ ਖਬਰ ਕਰ ਆਓ।" ਜਮਾਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ।

"ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਈ।" ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੀ ਜਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੀ । ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗੀਆਂ । ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਧੜਕ ਦੇਣੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ।

ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਤੂੰ ਅਨਵਰ ! ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਾਇਤੀ ਇਥੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ । ਲਾਹਣਤ ਹੈ ਸਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ! ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਦੇਰ ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਝੁੰਜਲਾਹਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੂਰ ਗੇਟ ਵਲ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀਆਂ... ਸੁਭਾਸ਼ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਚ । ਉਸਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਬੀਏਟਰ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ, ਤਾਂ ਕਿ ਅਨਵਰ ਨੂੰ ਦਫਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਮੇਰੀਆਂ ਅਸਥਿਰ ਅੱਖਾਂ ਕਦੇ ਗੇਟ ਵਲ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਅਨਵਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਉਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦੀਆਂ । ਮਾਯੂਸ ਹੋਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ । ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਸਤਕ ਦੌੜਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਅੱਗੇ-ਪਿਛੇ, ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਅਨਵਰ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਬੱਤੀ ਬੁੱਝ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਰਿਹਰਸਲ ਜਲਦੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ

ਲੋਕ ਚਾਹ ਦੇ ਜੁਗਾੜ ਵਿਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਢਾਬੇ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ । ਇਹ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਸਾਹਮਣੇ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਮੋੜ ਉਤੇ ਗਿਰਜਾ ਭਾਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ । ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੋੜ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ।

"ਆਈਏ, ਆਈਏ, ਚਾਹ ਪੀਓ ।" ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਹੋ ਕੇ ਗਿਰਜਾ ਭਾਈ ਨੇ ਚਾਹ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ । ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰੀਚੈ ਕਰਵਾਵਾਂ।" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੁਆਨ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, "ਇਹ ਅਨਵਰ ਹਨ । ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ । ਉਥੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ । ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਗੂਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਭ ਜੀ ਹਨ ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਵਿਚ ਬੀਏਟਰ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।" ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ।

"ਕਰਦਾ ਸੀ । ਫਿਲਹਾਲ ਤਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਉਸਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਭਾਰੀ ਸੀ । ਬੀਏਟਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬੇਸ' ਵਾਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਜਿਹਰੇ ਉਤੇ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਚੌਕੰਨੀਆਂ ।

"ਕਿਸ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੀ ਤੁਸੀਂ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ।

"ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਸੀ ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਦਾ।" ਭਾਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਫਿਰ ਗੂੰਜੀ ।

"ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ? ਨਾਮ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਇਸਦਾ।" ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਸੀ ।

"ਦਰਅਸਲ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਨੁੱਕਰ-ਨਾਟਕ ਵਗੈਰਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸਿਟੀ..." ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ।

"ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਿਰਜਾ ਭਾਈ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੇਰ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਕੋਲ ।

ਅਨਵਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ । ਕੋਈ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਉਸੇ ਢਾਬੇ ਉਤੇ । ਰਸਮੀ 'ਹੈਲੋ-ਹੈਲੋ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਕੱਲੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ? ਰਿਹਰਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅੱਜ ?"

“ਨਹੀਂ, ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਸੀ ਰਿਹਰਸਲ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਦੋ ਥਾਂ ਦਾ ਆਡਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

“ਅੱਛਾ ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸੋ...” ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦਾ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ?”

“ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨਾ।” ਮੈਂ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ।

ਉਹ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕੁਰਾਇਆ, ਫਿਰ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਧੀਮੀ ਕਰਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿੰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ?”

ਆਦਾਮੀ ਘਾਗ ਹੈ, ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰੀਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਜਰਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੈ।”

ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਆਏ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, “ਸਾਡਾ ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥਾਪਤ ਗਰੁੱਪ ਹੈ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਥੀਏਟਰ ਦੀ, ਆਈ ਮੀਨ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਟ ਆਡੀਐਂਸ ਹੈ।”

“ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਅੱਪਰ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ਜਾਂ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ?” ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ।”

ਚਾਹ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿੱਪ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਗਿਲਾਸ ਵਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ...ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਕੀ ਅਜਿਹਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਆਪਣੇ ਡਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।” ਹੱਸ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੋਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ। ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਜਿਹਾ ਲੈ ਛੱਡਿਆ, “ਕਿਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋ? ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ? ਕਿਸ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ

ਸੀ?” ਵਗੈਰਾ ਵਗੈਰਾ।

ਨੁੱਕਰ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੋਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਨੁੱਕਰ ਨਾਟਕਾਂ ਉਤੇ ਕਾਫੀ ਕਿੰਤੂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਟਕ ਵਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ—“ਆਫਟਰ ਆਲ ਇਟਸ ਏ ਸੀਰੀਅਸ ਜਾਬ ਨਾਟ ਦੇ ਜੋਕ।” ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਅਨਵਰ ਦਲੀਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਹਨ ਕਿ ਨੁੱਕਰ ਨਾਟਕ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਬੜੇ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇਹੀ ਮਾਤਰ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਸੋਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਨਾਟਕ ਦੀ “ਕਾਸਟ” ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਦਿਤਾ।

ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਅੱਛੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲਏ। ਉਸਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸੀ ਵੀ ਬੜਾ ਦੋਸਤਾਨਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ‘ਅਡੇਬਾਜ਼ ਪਾਰਟੀ’ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਿਹਰਸਲ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦਾ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਉਤੇ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲੱਗਿਆ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਗਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਗਲਬਾਤ ਚੱਲ ਨਿਕਲੀ ਸੀ, ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ। ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਗਰੁੱਪ ਦੀ ਅੱਛੀ ਅਭੀਨੇਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਖ਼ਰੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਨਾਟਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਚਰਿਤਰ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਝੀ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਆਲਿੰਗਣ ਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਲਿੰਗਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫੀ ਭੱਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਨਵਰ ਨੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਛਾਟਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੇਠਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

“ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਇਤਨੇ ਜ਼ਲਾਲਤ ਭਰੇ ਖਿਆਲਾਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਅਨਵਰ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਲਾਹਣਤ ਹੈ ਤੁਸਾਂ ਉੱਤੇ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਭੈਣ ਲਈ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਅਨਵਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਤਨਾ ਡਰ ਗਏ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਾਕ-ਭਰੀ ਗੱਲ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਲਗਾਉ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

"ਦੱਸੋ ਵਿੱਥੂ ਕੀ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ?" ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ।

"ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਾ ਟਿਕਟ ਤਾਂ ਹਰ ਆਦਮੀ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ।

"ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚ। ਕੀ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਸਾਡਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ?"

"ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

"ਹੈ, ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਸਾਡੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਾਈਏ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਹੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।"

"ਅਸੀਂ ਜਿਤਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਆਖਿਰ ਸਾਡੀਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ।" ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕਾਫੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੁਭਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਿੱਟੋ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ, ਦੂਸਰੇ ਉਸਦੇ ਬਿੱਟੋ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ, "ਇਹ ਸ਼ਰੀਫ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਸਰਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿੰਗਾ ਟੇਢਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਨਾਟਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਉਸਦੀਆਂ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੋਮੇਸ਼ ਜੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ

ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ। ਉਹ ਵੀ ਸੋਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

"ਤੁਹਾਡਾ ਰਵੱਈਆ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਹੈ।" ਉਹ ਸੋਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਛੱਡਦਾ। ਸੋਮੇਸ਼ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਉੱਖੜ ਜਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਨਾਟਕ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਅਨਵਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਇਕ ਵਜਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਜਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਮਕਾਨ-ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੰਗਾਮਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਮਚਾਇਆ, ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਅਕਸਰ ਸਵੇਰੇ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਪਰਤਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੰਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਡੇਢ ਸਾਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਵੇਰੇ ਉਠਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਖੰਘ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

"ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਗਾਇਬ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ? ਨਾ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖਾਣਾ, ਨਾ ਪੀਣਾ।" ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ।

"ਕਰਾਂ ਕੀ ਯਾਰ..." ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਗਠਨ ਦੀ। ਅਜੇ ਬੀਜ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੇਤਨਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਬਣਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਮਾਮਲਾ ਕਿ ਫੇਰ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ ਸੀ।

"ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਕਾਨਪੁਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ- ਆਉਂਦੇ, ਕੀ ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, "ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਸਨੂੰ ਫ਼ਰਸਤ ਹੈ? ਉੱਝ ਇਧਰ ਕੁਝ ਮਾਮਲਾ

ਜੰਮ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਜਾਵਾਂਗਾ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਿੱਟੋ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕਾਰਨ ਸੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ। ਨਿਰਣਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਘਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ।

"ਤੁਹਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਕੌਣ-ਲੋਕ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ?" ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੋਕ। ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀ। ਬਸ ਹੁਣ ਇਸਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਪੁੱਛਣਾ।" ਇਕਦਮ ਗੰਭੀਰ ਹੋਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ਫਿਰ ਪੱਲਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਇਕ ਅਨਜਾਣੇ ਡਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਰਹੱਸ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਉਭਰਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਦੇ ਨਾ ਪੁੱਛਣਾ।"

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੀ-ਗੱਲ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਮੁੜੇ, ਤਾਂ ਖਾਸੇ ਉਖੜੇ ਉਖੜੇ ਸਨ। "ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ।" ਘਰ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੁੱਪਚਾਪ ਆ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਪੈਂਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਅਤੇ ਲਾਈਟਰ ਕੱਢਿਆ।

"ਆਖਿਰ ਤੂੰ ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ?" ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕਦਮ ਇਹ ਪੁੱਛਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉਤਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਘਾ ਲਈ।

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਵਾਲ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ।" ਕੁਝ ਚੁੱਪ ਰਹਿਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਕ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਵਾਲਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਨਵਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ..." ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਕਸ਼ ਖਿੱਚਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੋੜੀ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ, "ਅਨਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਕਸਲਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਵਾਲਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਉਸ

ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਚੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।"

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ...?" ਪਰ...ਮੈਂ...ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿਥੇ?" ਘਬਰਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਕਿ ਤੂੰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸਦਾ ਦੋਸਤ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਹੋਵੇਗਾ ਕੀ? ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੇਲ ਵਿਚ ਲੰਘ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਡਾ ਬੁਢਾਪਾ ਤਾਂ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ, ਤੇਰਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕੈਰੀਅਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਤੇ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਰਵੇਂਗਾ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਡਰ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ।

"ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?" ਮੈਂ ਹੜਬੜਾਹਟ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਪਹਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਵੇ। ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼, ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਮਿਸ਼ਰਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਲਾ ਇਥੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਹੈ ਇੰਟੇਲੀਜੈਂਸ ਬ੍ਰਾਂਚ ਵਿਚ। ਹੱਥ-ਪੈਰ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕਟਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਸਿਗਰਟ ਸੁੱਟ ਦਿਤੀ।

"ਪਿਤਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿਣਾ। ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗਾ।" ਕਹਿਕੇ ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ ਮੈਂ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਿਹਰਸਲ ਉਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਅਨਵਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਘਰ ਆਇਆ। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ ਕੁਝ ਦੇਰ ਘੁੰਮ ਆਈਏ।"

"ਘੁੰਮ ਆਈਏ-ਓ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ ਅੱਜ। ਬੈਰ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਚਲੋ।" ਅਨਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖ ਦਿਆਂ। ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸ਼ੀਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ੀਲ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਗਲਬਾਤ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਉਠਣ ਤੋਂ

ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਉਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ
ਅਨਵਰ ਘਰ ਹੀ ਹੈ।

"ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ?"
ਮੈਂ ਫਾਈਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਤੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ
ਚਲ।" ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਕਿਥੇ?"

"ਮਿੱਲ ਗੇਟ 'ਤੇ।" ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ,
"ਸ਼ਾਡਾ ਡਰਾਮਾ ਹੈ ਅੱਜ।"

"ਡਰਾਮਾ! ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਡਰਾਮਾ?" ਮੈਂ ਚੌਂਕ
ਉਠਿਆ।

"ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਡਰਾਮਾ।"

"ਪਰ ਕਰੇਗਾ ਕੌਣ?" ਮੈਨੂੰ ਅਚੰਝਾ ਹੋਇਆ।

"ਮਜ਼ਦੂਰ।" ਅਨਵਰ ਬੋਲਿਆ।

"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਾਂਗਾ ਭਾਈ। ਕੁਝ ਕੰਮ ਹੈ
ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਵੀ
ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਗੱਲਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣੇ
ਚੱਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਰਾਤ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰੀ ਇੱਛਾ ਦੀ
ਵਜਾ ਕਰਕੇ ਘੁੰਮਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ
ਦੀ ਵਜਾ ਕਰਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਬਿੱਟੋ ਵੀ ਚੱਲਣਾ
ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲ।" ਅਨਵਰ ਨੇ
ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਜਾਣਾ
ਪਿਆ। ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਬਿੱਟੋ
ਨਾਲ ਗਈ।

ਮਿੱਲ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੇਟ ਉੱਤੇ
ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੀ।
ਅਨਵਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ।
ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ।
ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿੱਟੋ ਵੱਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘੂਰ ਘੂਰ ਕੇ
ਤੱਕਣਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਲਾਂ
ਵਿਚ ਪੂੜ, ਕੋਲਾ-ਡਰੀਆਂ ਚਿਪਚਿਪਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ
ਪੀਲੇ ਦੇਂਦਾਂ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਬੀੜੀ
ਅਤੇ ਪਾਇਰੀਆ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ,
ਸ਼ਾਡਾ ਜ਼ਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਮ
ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਿਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਮੂਹ-ਗੀਤ
ਗਾਇਆ—"ਉੱਠ ਜਾਗ ਓ ਭੁੱਖੇ ਬੰਦੀ।" ਗੀਤ ਤੋਂ
ਬਾਦ ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਹੜਤਾਲ ਦੀ
ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਉਹ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਂ ਕਾਂ
ਕਰਕੇ ਚੀਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ

ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਚੀ
ਮਿੱਟ ਬੀੜੇ। ਨਾਟਕ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਬਾਦ
ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ
ਲੱਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਠ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਅਨਵਰ ਸਾਨੂੰ
ਛੱਡਣ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਉਖੜਿਆ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ
ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ, ਬਿੱਟੋ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,
"ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਸ਼ਾਡਾ ਨਾਟਕ?"

"ਬਹੁਤ ਅੱਡਾ। ਇਕਦਮ ਯਥਾਰਥ।" ਬਿੱਟੋ
ਕਾਫੀ ਜੁਹਿਕ-ਚਹਿਕ ਕੇ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੁੜ ਗਿਆ।

"ਕੀ ਅੱਡਾ ਲੱਗਿਆ ਤੈਨੂੰ?" ਬੜਾ ਅੱਗੇ ਆ
ਕੇ ਮੈਂ ਬਿੱਟੋ ਨੂੰ ਤਾੜਿਆ, "ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੀ ਕੋਈ?
ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਐਂਟ੍ਰੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ?"

"ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ
ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾਟਕ
ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਉਹਨਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕ
ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋਕਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ
ਸੁਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ
ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।" ਬਿੱਟੋ ਕਾਫੀ
ਟੁਣਕਾ ਕੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀ।

"ਚੁੱਪ ਕਰ ਬਦਤਮੀਜ਼!" ਮੈਂ ਡਾਂਟਿਆ, "ਭਾਸ਼ਨ
ਨਾ ਕਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ।"

"ਮੈਂ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਢੰਗ
ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਸਭਕ ਉੱਤੇ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ
ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ?"
ਬਿੱਟੋ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੇਰੀ ਬੁੱਖਲਾਹਟ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਜਾ
ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਤੂੰ ਘਰ ਤਾਂ ਚੱਲ। ਤੇਰੇ ਇਹ ਜੋ ਖੰਭ ਨਿਕਲੇ
ਨੇ ਨਾ... ਅੱਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਕੇ
ਹੀ ਰਹੇਗਾ।" ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਦੰਦ ਜੋੜ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ
ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਰ ਲੈਣਾ।"
ਬਿੱਟੋ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।
ਮੈਂ ਸਭਕ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹੱਗਮਾ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਹੁੰਦਾ
ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਰ ਤੋੜ ਸੁੱਟਦਾ।

ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ
ਗਿਆ। ਇਮਾਨਗ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਖਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਅਨਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਇਤਨਾ ਭਾਰ
ਦਿਨਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਮੇਰੀ ਸਮੱਰਥਾ
ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਬਿੱਟੋ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਕਾਫੀ

ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਕਿਸਨੂੰ-ਕਹਾ? ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ-ਨਹੀਂ
ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਬਰਾਏ
ਹੋਏ ਸਨ। ਅਗਰ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੀ,
ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨੂੰ ਨੂੰ ਪੈਣਗੇ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਅਨਵਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,
“ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ। ਇਥੇ ਨਹੀਂ,
ਬਾਹਰ ਜਾ-ਕੇ।”

“ਚਲੋ।” ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ
ਆਏ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਈ ਵਧਾਈ
ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਚਿੜੇ ਹੋਏ ਸੁਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਬੈਂਕਯੂ!”

“ਨਿਹਾਇਤ ਘਟੀਆ ਨਾਟਕ ਸੀ ਉਹ। ਇਤਨਾ
ਗੰਦਾ ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਨਾਟਕ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ
ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।” ਮੇਰੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਵੇਸ਼ ਸੀ।

“ਪੈਟੀ-ਬੁਰਜੂਆ ਪੀਪਲ ਲਾਈਕ ਯੂ...” ਤੁਹਾਡੇ
ਜਰੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸੰਸਾਰ ਗੁਸ਼ਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ
ਜਨਤਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਦਾ ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਹੀ
ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀ ਨਜ਼ਰ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

“ਵੱਟ ਡੂ ਯੂ ਮੀਨ ਬਾਈ ਪੈਟੀ-ਬੁਰਜੂਆ...”
ਅਨਵਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਖੜ
ਗਿਆ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਲੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਉਹ ਪੁੱਲੇਟੇਰੀਏਟ,
ਉਹ ਲਫੰਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨਾ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ
ਬਿੱਟੇ ਨੂੰ ਘੂਰ ਰਹੇ ਸੀ!” ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਬਣ
ਲੱਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।
ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮੀਨੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਲੱਗੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ।
ਕੁਝ ਛਿਣਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਬਿੱਟੇ ਨੂੰ ਘੂਰਨ
ਦਾ ਬੜਾ ਦਰਦ ਹੋਇਆ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ
ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸੇ
ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ
ਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ
ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਕੁਲੇ ਸਭਿਅਕ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜ
ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹਿ-
ਪਾਠਣਾਂ ਨੂੰ, ਬਿਏਟਰ-ਵਿਛ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ
ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਰੋਪ ਕਰ ਮਾਰਨ
ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਹ
ਲਫੰਗੂਪੁਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੁਰਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਬੋਲਦੇ
ਬੋਲਦੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਖੰਘ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਾਫੀ

ਸਾਰਾ ਬਲਗਮ ਖੁੱਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਜਸਟੀਫਾਈ ਕਰੋਗੇ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਹੀਂ,” ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ
ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸੁਭਾਵਿਕ
ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਖੈਰ ਇਸਨੂੰ
ਛੱਡੋ, ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਗੱਲ ਦੱਸੋ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ
ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਾਂ।” ਅਨਵਰ ਕਾਫੀ ਪੀਰਜ਼ ਨਾਲ ਬੋਲ
ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਬਿੱਟੇ ਨੂੰ ‘ਐਕਸਪਲਾਇਟ’ ਕਿਉਂ ਕਰ
ਰਹੇ ਹੋ?” ਮੈਂ ਆਕਰੋਸ਼ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਹ ਕੰਮੀਨੀ ਸਾਲ
ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਕਸਦ ਲਈ ਹੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਝੋਕੇ ਹਨ,
ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਿੱਧੀਆਂ, ਸਾਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ
ਨੂੰ ‘ਐਕਸਪਲਾਇਟ’ ਕਰ ਸਕਾਂ।” ਅਨਵਰ ਦੀ ਨੁਕੀਲੀ
ਅੱਖ ਲਗਾਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ
ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਾਰ ਪਾ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ-ਪਿਛੇ ਭੱਜੀ
ਫਿਰਦੀ ਹੈ? ਕਿਉਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਗ
ਅਲਾਪਦੀ ਹੈ?” ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ,
ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ
ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਐਕਸਪਲਾਇਟ ਕਰ
ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਤੁਹਾਡੇ ਬਿੱਟੇ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ?”
ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਾਫੀ ਉੱਚੀ ਸੀ।

“ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦੋਸਤ ਹਾਂ।”

ਅਨਵਰ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਕਾਬੂ ਕਰ
ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੀਕ, ਚੀਕ ਕੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗਿਆ,
“ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਇਕ ਦੋਸਤ ਨਾਲ
ਗਦਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ! ਇਹੀ ਹਨ ਤੁਹਾਡੇ ਆਦਰਸ਼ ਕਿ
ਦੋਸਤ ਦੀ ਭੈਣ ਉੱਤੇ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖੇ?”

“ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਦਾ ਖੋਲਾਪਣ ਤੁਹਾਡੀ ਅਵਾਜ਼
ਤੋਂ ਚਾਹਿਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ
ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।
ਤੁਸੀਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਓ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ
ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ।” ਅਨਵਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਚਲਦਾ
ਹੋਇਆ।

“ਸੁਣੋ! ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਕਰਨੀ। ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ
ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਹੋ।”
ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਉਸਦੇ ਉਤਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਪਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਨਵਰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਂ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤੱਕ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵਜਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿੱਟੋ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿਰਫ ਸੁਭਾਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਕਦੀ ਕਦੀ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਅਨਵਰ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਰੜਤਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਅਕਸਰ ਛਪਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਹੜਤਾਲ ਲਗਪਗ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਚੱਲੀ। ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਅਨਵਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਹੜਤਾਲ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉਤੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰੈਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਵੀ ਛਪਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਭਾਸ਼ ਬਿੱਟੋ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਨਵਰ ਭਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਲ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਲ ਤੋਂ ਮੁੜੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ।”

“ਅਜੇ ਜੋ ਲੋਕ ਜੇਲ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਹੜਤਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ?” ਬਿੱਟੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰ ਕਿਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ?” ਮੈਂ ਚੌਂਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੈਂ ਓਥੇ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋ? ਮਰਨਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਡਾਂਟ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋ? ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਬੀ. ਏ. ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।” ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਠਕੇ ਚਲਾ

ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਵਕਤ ਘਰ ਵਿਚ ਹੰਗਾਮਾ ਖੜਨਾ ਮੈਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।

ਅਨਵਰ ਉਤੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਖਤਰਨਾਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਅਲੱਗ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

“ਅਨਵਰ ਭਾਈ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਕਾਫੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।” ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸਨੂੰ?”

“ਟੀ. ਬੀ.,” ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ।

ਖੰਘ ਤਾਂ ਅਨਵਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਜੇਲ ਦੀ ਬਦਇਤਜ਼ਾਮੀ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੀ ਵਜਾ ਨਾਲ ਖੰਘ ਨੇ ਟੀ. ਬੀ. ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ।

“ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ?” ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਧੀਰੇ ਜਹੇ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਅਨਵਰ ਭਾਈ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਜਗਾ ਨਹੀਂ ਬੱਚੀ?”

ਸੁਭਾਸ਼ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰੱਜ-ਕੇ ਇਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਅਨਵਰ ਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਇਤਨੇ ਗ਼ੈਰ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਏ ਉਸ ਦੇ ਲਈ?” ਸੁਭਾਸ਼ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਇਹ ਸੁਭਾਸ਼ ਨਹੀਂ, ਅਨਵਰ।

“ਕਦੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਉਸਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਇਆ।” ਸੁਭਾਸ਼ ਵਲ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ?” ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਹੀਂ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਤਾ ਜੀ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਰਥੀ ਕਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ।”

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਕੁਝ ਦੇਰ ਓਥੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਉਠ ਕੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਘਰ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਹੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਅਨਵਰ

ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਛੁੱਟ ਗਿਆ?” ਮੈਂ ਹੜਬੜਾ ਕੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਪੈਰੋਲ ਉਤੇ ਛੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਤੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੈ ਉਸਦੀ।” ਮਾਂ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੱਗ ਪੱਗ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਅਨਵਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਉਸਨੂੰ ਪੈਰੋਲ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਪਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅਨਵਰ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਲੇਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਿੱਟੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਆਈ ਪਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਸਿਆਹ ਪੈ ਗਏ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਅਨਵਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕਾਫੀ ਉਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ।

“ਕਿਵੇਂ ਹੋ?” ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਹੇ ਬੋਲਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਪਗ ਢਾਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇ ਅਨਵਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਉੱਗ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਯਾਦ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਦਾ ਅਨਵਰ?

ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਸਿਰਫ ਭੌਂਚਕਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਕੀ ਕਰਾਂ ਯਾਰ, ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ।” ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਬੋਲਦਾ ਹਫ਼ ਗਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਾ ਕਹੋ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੋਗੇ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਵੀ ਤਾਂ ਹੈ।” ਬੋਲਦੇ ਬੋਲਦੇ ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਭਰ ਆਇਆ।

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਅੱਛੇ ਹੋਵੋਗੇ, ਜ਼ਰੂਰ ਅੱਛੇ ਹੋਵੋਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਨਿਕਲੇ। ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬੱਲੇ ਲੈ ਆਈ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੇਸ਼ਕ ਅਨਵਰ ਦੇ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ

ਵਜਾ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਕਦਮ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਵਜਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਅਨਵਰ ਦਾ ਇਲਾਜ-ਬੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਨਵਰ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦੀ ਸੇਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਟਹਿਲਣ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਇਕ ਸਵੇਰ, ਅਚਾਨਕ ਅਨਵਰ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। “ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮਿੱਲ ਉਤੇ।” ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਂ, ਸੁਭਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਿੱਟੋ ਦੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਮੁੜਿਆ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਫੇਰ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ।

“ਮਿੱਲ ਮਾਲਕ ਨੇ ਗੂੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਅਨਵਰ ਉਤੇ।” ਬਿੱਟੋ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਨਵਰ ਨੇ ਓਥੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਵਜਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

“ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।” ਬਿੱਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਦੀ ਵਜਾ ਨਾਲ ਅਨਵਰ ਦੀ ਖੰਘ ਫੇਰ ਉਖੜ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਸਾਹ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕਿਉਂ ਗਏ ਸੀ ਤੁਸੀਂ? ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸਭ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਤਨੇ ਕਮੀਨੇ ਹਨ।” ਨਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

“ਇਹ ਨਾਂ ਕਹੋ ਵਿਭੂ, ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉਤੇ ਇਤਨੇ ਦਮਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੇ ਆਤੰਕ ਤੋਂ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਜੇ ਥੋੜਾ ਵਕਤ ਲੱਗੇਗਾ ਦੋਸਤ। ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ ਨਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ...” ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਖੰਘ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ।

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਉਸਨੂੰ ਖੂਨ ਦੀ ਉਲਟੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ

ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਕਸੀਜਨ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ। ਮੌਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਂ ਲਗਪਗ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।

“ਕਿਉਂ ਸਾਥ! ਇਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਸਨ?” ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ।” ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, ਇਹ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸਾਲਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।” ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਰੋਸ ਸੀ।

“ਆਏ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਹਿਬ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹਾਂ ਨਾ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਾਂ, ਗਰੀਬ ਹਾਂ।” ਜਮਾਂਦਾਰ ਨੇ ਇਤਨੇ ਅਢਕੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕਵਾਰਗੀ ਹੀ ਝੋਪ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਤਦੋਂ ਦੇਖਿਆ—ਸਾਹਮਣੇ ਫਾਟਕ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਦੌੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਭਾਸ਼ ਸੀ। ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਫੌਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ...” ਸੁਭਾਸ਼ ਹਫ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ, “...ਅਤੇ ਉਹ... ਉਹ ਆਪਣੇ ਥੀਏਟਰ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।”

“ਫਿਰ...! ਘਬਰਾ ਕੇ ਮੈਂ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, “ਹੁਣ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਮੈਂ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।” ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਲਿਆ।

“ਕੌਣ ਲੋਕ? ਮਜ਼ਦੂਰ?” ਮੈਂ ਚੌਂਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ।”

“ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਸ਼ੌਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤਾ। ਸੁਭਾਸ਼ ਗੇਟ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਫਾਟਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਸੁਭਾਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਰ ਨਾਲ ਸ਼ੌਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਉਦਾਸ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਅਨਵਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੁੰਮ ਜਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਢੇਰ ਸਾਰੇ, ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ; ਉਹੀ ਬੀੜੀ ਅਤੇ ਪਾਇਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਗੰਧ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ।

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੋਲਿਆ, “ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ।” ਦੂਸਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਮਜ਼ਦੂਰ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਰੋਣ ਲੱਗੇ, “ਅਸੀਂ ਡਰਪੋਕ ਸੀ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੀ।” ਇਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੋਲਿਆ, “ਪਰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਕਾਮਰੇਡ ਅਨਵਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗੇ।” ਦੂਸਰੇ ਸਾਰੇ ਬੋਲੇ, “ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ। ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ... ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ... ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੇ।”

“ਭਾਵੇਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਬਕ ਤਾਂ ਲਿਆ।” ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਭਾਸ਼ ਦੀ ਸੀ, “ਹੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨਵਰ ਭਾਈ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਓ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉੱਠ, ਉਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉ, ਜੋ ਅਨਵਰ ਭਾਈ ਨੇ ਮਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਛੱਡਿਆ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਬੰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੁੱਠੀ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਤਾਣ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੁਣ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋਵਾਂਗੇ—ਹੋਵਾਂਗੇ—ਹੋਵਾਂਗੇ—ਜਥੇਬੰਦ।”

ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਗੁੰਮ ਨਾਲ ਮੁੱਠੀਆਂ ਤਾਣ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗੇ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਭ ਲੋਕ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭੌਂਕੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅਨਵਰ ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਬੂਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਭਾਸ਼ ਨੇ ਪੌਲਾ ਜਿਹਾ-ਮੇਰਾ ਮੋਢਾ ਦਬਾ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਅਰਬੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਨਵਰ ਦਾ ਤਾਬੂਤ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਨਾਹਰੇ ਲਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।—

“ਇੰਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!”

“ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ—ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!”

“ਕਾਮਰੇਡ ਅਨਵਰ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!”

“ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ—ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!”

ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਹੀ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੱਤ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ। ਬੱਸ ਇਕ ਅਵਾਜ਼—“ਇੰਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, ਕਾਮਰੇਡ ਅਨਵਰ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!” ਉਹਨਾਂ ਮੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸਦੇ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਨਵਰ ਚੱਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਮਾਂਦਾਰ ਅਤੇ ਵਾਰਡ ਬੁਆਏ ਵੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਕੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸੀ।

ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਗੇਟ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ੋਕ ਜਲੂਸ ਹੁਣ ਖੁੱਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਦ ਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਿਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਮਾਂ ਅਤੇ ਬਿੱਟੋ ਉਤਰੇ। ਮਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚੁੰਨੀ, ਦੱਬੀ ਸੁਥਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਿੱਟੋ ਰੋ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਚੁੱਪ ਖੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ

ਜਲੂਸ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਤਲਾਸ਼ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਹ ? ਸ਼ਾਇਦ... ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਰਸਤਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਉਸਨੇ ਚੱਲਣਾ ਸੀ।

੦੦

ਕਹਾਣੀ—

ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ

ਜਿੰਦਰ

ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆ ਪੈਸਾ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਰਸ਼ ਤਕ ਪੁੱਚਾ ਦਿੰਦਾ। ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਨੌਟਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਰਸ਼ ਤਕ ਤਾਂ ਨਾਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਪਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਂਦਿਆਂ, ਆੜ੍ਹ ਘੜਦਿਆਂ, ਵੱਟਾਂ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੁਰਲੀ 'ਚ ਪੱਠੇ ਰਲਾਉਂਦਿਆਂ, ਉਹ ਕੱਛੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੰਨੀ ਗੁੱਥਲੀ ਨੂੰ ਟੱਗ ਲੈਂਦਾ। ਸਪਰਸ਼ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਦਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਦਭੁੱਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਥਕਾਵਟ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੋਟਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਤੌਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬੈਠਦਾ ਨਾਂ। ਉਸਦਾ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨੌਟ ਕੱਢ ਕੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜ ਲਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮੇ-ਚੱਟੇ ਪਰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੰਮ 'ਚ ਉਸਨੂੰ ਵਿਹਲ ਨਾ ਮਿਲੀ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅੱਧ ਪਚਦੇ ਬੋਲ ਨਿਕਲਦੇ ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦਾ। ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਉਸ ਵਲ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਵੇਖ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਕਰਦਾ "ਸੋਰੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਾਅ ਚੜਿਆ— ਦੋ ਟਕਿਆ ਨਾਲ—ਐਨੇ ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲਾਈਤੀਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ..."

"ਓਏ—ਲੋਚਨਿਆ—ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਝਾਂ ਲਈ ਵੰਡ ਭੇਂ ਦਈਂ" ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਝਗੜੇ ਦਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ—ਉਸ ਝੱਟ ਪਟ ਹੀ ਮਝਾਂ ਨੂੰ ਡੇਕ ਥਲੇ ਕੀਤਾ—ਥਲਦਾ ਖੁਰਲੀ ਥੂਕੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਕੀਤੀ—ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਕਿਕਰ ਨਾਲ ਲਪੈਟਾ ਮਾਂਕੇ ਬੰਨਿਆਂ ਤੇ ਪੰਠਿਆਂ ਤੇ ਪਲੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਗੁੱਥਲੀ 'ਚੋਂ ਨੌਟ ਕਢ ਕੇ ਗਿਨਣ ਲੱਗਾ। ਪੂਰੇ ਪੰਦਰਾਂ ਨੌਟ

ਸਨ। ਉਹ ਨੌਟਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਸਿੱਧੇ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ—ਫੇਰ ਉਹ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਾਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਰੇਕ ਨੌਟ ਤੋਂ ਹੈ। ਨੌਟਾਂ ਦੇ ਰੰਗ 'ਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਨੌਟ ਮੈਲਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਚਿੱਟਾ। ਕਿਸ ਨੌਟ ਦੀ ਕੰਨੀ ਪਾਟੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਨੌਟ ਨੂੰ ਚਿੰਆਦਾ ਭੰਨ ਪਏ ਹਨ। ਨੌਟ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਫੂਟ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਦਿਸ਼ਾ—ਉਸਨੂੰ ਨੌਟਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਲੱਗੀ। ਕਿਸੇ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਜਹਾਜ਼... ਕਿਸੇ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਚਹਿਚਲਾ—ਉਂਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ... ਕਿਸੇ ਤੇ ਟਰੇਕਟਰ ਦੋੜਾ ਰਿਹਾ ਕਿਸਾਨ... ਫੇਰ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਲੱਗੇ ਦਸਾਂ ਦੇ ਨੌਟਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੰਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਉਂ ਵਧਦਾ ਹੈ—ਭੰਨ ਪਏ ਨੌਟਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਪਰੇਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ। ਉੱਝ ਤਾਂ ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਂ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਵੀ ਦਿਹਾੜੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਸਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਕਮਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਢਿਡੋਂ ਭੁਖਿਆਂ ਰਹਿਕੇ... ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਮਾਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਈ ਮਾਸਕਟ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੇਲੇ ਰੋਟੀ—ਲਸੀ—ਚਾਅ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਕਦਾਈਂ ਦੁੱਧ-ਫਰੂਟ ਤੇ ਮੀਂਹ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਦਸਕੇ ਤੇ ਧੋਤੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸਿਧਿਆਂ ਖਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਪਿੰਡੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਟਰਾਲੀ 'ਚ ਬੈਠਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਫਰਲਾਂਗ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਰ ਗਿਆ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਾ ਪਰਿੰਦਾ ਦਿਸਿਆ। ਰੋਤ ਤੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੂਰ ਤਕ ਵੇਖਿਆ। ਦੂਰੋਂ ਦੋ ਲਾਠੀਆਂ ਲਈ ਬੰਦੇ ਉਸਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਲਹੂ ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹ ਥਰ-ਥਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਗੁੱਥਲੀ ਟੋਹੀਂ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਕਣਕ ਦੇ ਖੇਤ 'ਚ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਦਿਨ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਕਣਕ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਕਸ਼ੀਰ। ਉਹ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਫਤੇ

ਹੀ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਭਈਏ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਡਰਾ ਕੇ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ ਉਹ ਸੁਗ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਢੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਲਾਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਉਲਾਘਾਂ ਪੁਟਣ ਲਗਾ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਲੁਭਾਉਣੀ ਲਗੀ। 'ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚ ਘੁੰਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਚ ਬਨਾਉਣੀ ਬਣੀਆਂ ਖਿਡੋਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਮੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਕਪੜੇ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ—ਭਾਅ ਪੁਛਣ ਦਾ ਉਸ 'ਚ ਹੋਸਲਾ ਹੀ ਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਕਵੜੀਏ ਕੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਪੜੇ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਉਸ ਅਠਾਈ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਖਰੀਦਿਆ। ਹਲਕੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ। ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਚੇ ਤਿਲੇ ਨਾਲ ਕਢਿਆ...ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਧਾ ਕੁ ਸੁੱਚਾ ਤਿਲਾ ਉਖੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਢਾਈ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਛੇਕ ਪਏ ਸਨ। ਅਧ ਪਚਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲਗੇ ਸਨ ਤੇ ਪਜਾਮੇ 'ਚ ਲਾਸਟਕ ਪਾਈ ਸੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਟੀ ਲਗੀ ਸੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਰਫੂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

"ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੌਜੇ ਵੀ ਲੈ ਲਈ" ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ।

"ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਤਨੇ ਪੈਸੇ ਕਹਾਂ"

ਉਸ ਪੰਜਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਪਲਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ, ਪਾਨ ਖਾਧਾ, ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਕੱਲ ਰਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮਨੀਆਰਡਰ ਕਰਾ ਦਿਤੇ।

○ ○ ○

"ਬੀਬੀ ਜੀ—ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਆਪ ਕੋ ਕੇਸਾ ਲਗਤਾ ਹੈ" ਉਸ ਸਰਦਾਰਨੀ ਅਗੇ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਰਖ ਪੁਛਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਦੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਅਰੇ—ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ—ਕਿੰਨੇ ਕਾ ਆਇਆ" ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਰਖਣ ਲਈ ਪੁਛਿਆ। ਉਂਝ ਉਸ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾੜ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣੇ।

"ਵੋਹ ਤੀਸ ਮਾਂਗਤਾ ਹੈ—ਜ਼ੋਰ ਡਾਲ ਕਰ ਅਠਾਈ ਕਾ ਲਿਯਾ" ਉਸ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇ ਫਿਕੇ ਹਰੇ ਟੈਰੀਕਾਟ ਦੇ ਸੂਟ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਵਹੀਨਤਾ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਆਦਮੀ 'ਚ ਭਾਵਹੀਨਤਾ

ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।

"ਰੰਗ ਤੋਂ ਅੱਛਾ ਹੈ ਨਾ"

"ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ—ਅਜ ਕਲ ਐਸਾ ਹੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ"

"ਸੋਹਣੇ ਕੇ ਲੜਕੇ ਕੇ ਪਾਸ ਵੀ ਐਸਾ ਹੀ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਹੈ"

"ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰੀ ਜਾਣਾ—ਏਹਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਦਿਖਾ"

"ਇਸੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਜਾਣੇ ਕੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪਹਿਨ੍ਹਗਾ" ਉਸ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਠੀਕ ਜਿਵੇਂ ਬਾਦਰੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

"ਜਾ ਫੇਰ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਡ ਕਰ"

"ਅੱਛਾ ਜੀ"

ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਉਸਦਾ ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਪਾਉਣਾ ਉਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਲਗਾ। ਉਸ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮੈਲੇ ਤੇ ਔਧਪਾਟੇ ਜਿਹੇ ਥੈਲੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਤੁੜੀ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ।

○ ○ ○

ਉਸ ਦਿਆਂ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੀ ਐਲਬਮ 'ਚ ਚੌਥੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਭਰੀ। ਉਦੜੀ ਨੀਕਰ 'ਚ ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁਠ ਬਣਿਆ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਠੰਡ ਨਾਲ ਕੰਥ ਉਠਦਾ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਸਾਰੇ ਧੋਤੀ ਨੁਮਾ ਚੌਰੇ 'ਚ ਲਕੋ ਲੈਂਦੀ। ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਨਾਲ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ—ਗਰਮੈਸ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਬੁਕਲ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆ ਹੀ ਉਹ ਫੇਰ ਕਮੀਜ਼ ਲਈ ਚੀਕ ਉਠਦਾ—ਮਾਂ ਦੇ ਦੰਦੀਆਂ ਵੇਢਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ—ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਖੋ ਸੁਟਦਾ ਤੇ ਮਾਂ ਰੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਾ ਕਰਦੀ ਤੇ ਬਾਪੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਉਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ—ਉਸਤੋਂ ਸਭ ਵੇਖਿਆ ਜਿਓਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੋਤੀ 'ਚੋਂ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਪਾੜ, ਸੂਈ ਨਾਲ ਸੀਅ, ਉਸਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾ ਦਿਤੀ। ਕਿੰਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ। ਮਾਂ ਧੋਣ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਸਤੋਂ ਜਦੋਂ ਕਮੀਜ਼ ਲਗਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਣ ਹਾਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਦ ਹੀ ਕਮੀਜ਼ ਲੀਰੋਂ ਲੀਰ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਸੀਦੀ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਗਾਰ ਲਮਕ

ਪੈਂਦਾ। ਆਖਿਰ ਟਾਕੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਲਗ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਦ ਹੀ, ਕਮੀਜ਼ ਲੀਰੋਂ ਲੀਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਫੇਰੇ ਉਸ ਮਾਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਆਪਣੀ ਦਿਹਾੜੀ 'ਚੋਂ ਦਸ-ਦਸ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਕੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਜਮਾਂ ਕਰ ਲਏ। ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਕਮੀਜ਼ ਲਿਆਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਭਾਨ ਉਸ ਅਗੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ ਅਗੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਂਝ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਕੋਲਾਸ-ਉਸ ਦਾ ਬਾਪੂ, ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮਸਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਚਲੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਫੌਜੀ ਨੁਮਾ ਕਮੀਜ਼ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਉਹ ਤੜਫ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਕਮੀਜ਼ ਚੁਕ ਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਮਾਰੀ ਪਰ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਕਿਥੇ ਉਹ ਤੇ ਕਿਥੇ ਕਮੀਜ਼। ਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਈ ਕੁਝ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਚਲ ਉਠਿਆ "ਦੇਖ ਤਾਂ ਸਹੀ" ਮਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਉਹ ਮਖੋਸਿਆ ਜਿਹਾ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ 'ਚ ਸਭ ਸਾਹ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਲੇਡ ਨਾਲ ਕਟਿਆ ਤੇ ਟੁੱਕੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ—ਉਸ ਅੰਦਰ ਰੋਹ ਭੜਕਿਆ। ਧਾਗਾ ਸੂਈ ਲੈ, ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨੀਕਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਖਿੜ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਨੀਕਰ ਪਾਈ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਦੌੜ ਪਿਆ। ਉਸ ਰਾਮ—ਕਿਸ਼ਨ—ਈਸ਼ੀ ਤੇ ਲੋਕਸ਼ਰ ਆਦਿ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗੂਠਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੱਸ ਬਾਂਦਰ ਵਾਂਗ ਟਪੂਸ਼ੀ ਮਾਰ ਕਦੇ ਇਧਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਉਧਰ। ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਣ ਲੱਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜਗ੍ਹਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ।

"ਬਾਪੂ...ਬਾਪੂ ਮਾਂ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਬਣਾ ਦੀਯਾ" ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਕੰਮੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ। ਉਸਦਾ ਬਾਪੂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ—ਬਸ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲ ਕੁਤਰਦਾ ਰਿਹਾ।

○ ○ ○

ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ, ਉਸਨੂੰ ਨੀਂਦ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਉਠਿਆ। ਪਿਆ। ਉਠਿਆ ਤੇ ਪਿਆ ਤੇ ਇੰਝ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸ ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਗਏ। ਫੇਰ ਉਹ ਉਠਿਆ। ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦਾ। ਕਿਉਂ? ਨਹਾਉਣ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਚਿੱਤ

ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਸਾਫ਼ਾ ਭਿਉਂ ਕੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨਲਕੇ ਕੋਲ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਹਰਲਾ ਬਲਬ ਜਗਾਇਆ ਪਰ ਨਲਕੇ ਕੋਲ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਚਾਦਰ ਦੀ ਬੁਕਲ ਮਾਰ ਨਲਕੇ ਕੋਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਲਭਣ ਲੱਗਾ। ਹੱਥ 'ਚ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਲਗ ਗਈਆਂ "ਸਾਲੇ ਦਾਤਣ ਕਰ ਰਹੈ—ਔਹ ਕਾਟੇ ਜਹਾਂ ਵਖੋਰਤ ਹੈ" ਉਸ ਉੱਚੀ ਦੇਣੀ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਫੇਰ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਪਾਇਆ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ 'ਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਉਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵੇਖਿਆ। ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਵੇਖ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਝਾਂ ਉਗਾਲੀ ਕਰਨ 'ਚ ਮਸਤ ਸਨ ਤੇ ਕੁਤਾ ਵੀ ਘੁਕ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਚਿੱਤ 'ਚ ਆਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਦਿਖਾਵੇ।

ਉਹ ਕਹੇਗਾ "ਦੇਖ ਕੌਸਲ—ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਭਈਏ ਨੇ ਐਦਾਂ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਪਾਇਆ"

ਫੇਰ।

"ਹੈ ਨਾ ਵਧੀਆ ਟੈਰੀਕਾਟ ਨਾ ਰਾਮੂ।"

ਫੇਰ।

"ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕੁਚਲੇ।"

ਫੇਰ।

"ਦੇਖੀਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਗਿਆ—ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਲਗੂਗਾ ਇਹ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ—ਦੇਖੀਂ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਛੋਰੀਆਂ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਫਿਰਣਗੀਆਂ।

ਫੇਰ।

"ਮੇਰੀ ਟੈਹਰ ਹੋਵੇਗੀ"

ਉਹ ਦਲਾਨ ਨੂੰ ਕੁੰਡਾ ਮਾਰ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਸੁੱਚਾ ਤਿਲਾ ਮਾੜਾ-2 ਚਮਕਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਕੋਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਕੁੱਤੇ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਪੈ ਗਏ। ਉਸ ਡਰ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਾ ਲਈ। ਕਿਧਰੇ ਕੁੱਤੇ ਉਸਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਹੀ ਨਾ ਪਾੜ ਦੇਣ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਕਾਹਲੀ-2 ਕੁੜਤਾ ਪੰਜਾਮਾ ਲਾਹ ਕੇ ਮੱਢਿਆਂ ਤੇ ਰਖਿਆ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਆ ਗਿਆ।

ਦਿਨ-ਰਾਤ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਂ ਖੇਤਾਂ 'ਚ

ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਦਾ। ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਉਂਦਾ। ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਬੀੜੀਆਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ, ਬੀੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੀ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਜਾਂ ਕਦੇ-2 ਸਾਧੂ ਉਸਨੂੰ ਬੀੜੀਆਂ ਪਿਲਾ ਜਾਂਦਾ।

○ ○ ○ ○

ਫਗੂਆ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਦਿਨ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵੇਖ, ਉਸਦਾ ਚਿਤ ਵੀ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਇਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋ ਚਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਾਲਟਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਵਾਲਾ ਬੈਲਾ ਲਿਆ ਕੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮੰਜੇ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਆਇਆ। ਘਰੋਂ ਦੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜਲਦੀ ਭੇਜਣ ਲਈ ਵਾਰ-2 ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸਵਾ ਸੌ ਕੁ ਸਨ ਦਸ ਰੁਪਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਜੋਂ ਰਾਹ 'ਚ ਖਰਚਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਹੀਂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਉਂਗਲਾਂ 'ਕ ਫੜ ਖਿਚਣ ਲਗਾ। ਪੈਸੇ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਭੇਜਣੇ ਸਨ। ਭੈਣ ਨੂੰ ਜਿਓ ਤੋਰਨਾ ਸੀ। ਓਸ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਾਲਟਾ ਡੋਲ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੁੜ ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਹੀ ਬੈਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਲਾਹਿਆ ਸੀ।

"ਰਾਮ ਲਾਲ, ਯਦੀ ਆਪਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਤੋ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਮੁਝੇ ਪਹਿਨਣੇ ਕੋ ਦੇ ਦੋ—ਵਾਪਸ ਆ ਕਰ ਲੱਟਾ ਦੂਗਾ" ਉਸਦੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਨਹੀਂ—ਯੋਹ ਕੈਸੇ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ" ਉਹ ਝਟ ਬੋਲਿਆ

"ਫਿਰ—ਪੈਸੇ ਲੇ ਲੋ"

"ਨਹੀਂ—2 ਕਹਿ ਉਹ ਭਾਰੀ ਮਨ ਨਾਲ ਮੋਟਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ। ਉਹ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਕੀਮਾਂ—ਸਕੀਮਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹੀਆਂ। ਘਰ 'ਚ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਕਪੜੇ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਨਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਤੀਜੀ ਮੋਟਰ ਤਕ ਉਹ ਜਾਂਦਾ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪੰਝੀ ਰੁਪਏ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਉਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰੱਖ—ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਘਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ। ਉਸਦੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦਮੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭੇਜੇ ਅੱਧੇ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਲਗ ਜਾਂਦੇ।

ਘਰੋਂ ਉਸਦੇ ਗੋਨੇ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਤਾਂ ਓਸ ਗੋਨੇ ਵੇਲੇ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪਾਉਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਵਾਢੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਜੱਟ ਛੱਡਦੇ ਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਾਢੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ 'ਚ। ਅਜ ਜਾਈ—ਕੱਲ ਚਲੇ ਜਾਈ 'ਚ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਗੋਨੇ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾ, ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮ ਵਾਲਾ ਬੈਲਾ ਪਿਛੇ ਨੂੰ ਲਟਕਾ, ਪਿੰਡ ਦੀ ਗਡੀ ਚੜ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਰ ਉਸ ਸੌ ਕੇ ਤੈਅ ਕੀਤਾ।

○ ○ ○ ○
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਕਾਨ ਮੌੜ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਕੱਲੀ ਹੋਏ ਘਰ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਉਸਨੂੰ ਚਾਅ ਜਿਹਾ ਚੜ ਗਿਆ। ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ-ਤੇਜ਼ੀ ਪੈਰ ਪੁਟਦਾ ਘਰ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ਰੀਕੇ 'ਚੋਂ ਉਸਦੇ ਚਾਚੇ ਲਗਦੇ, ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪਤੀਲੇ 'ਚ ਚੋਲ ਉਬਾਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਹਰ-ਹਰ ਦੀ ਦਾਲ ਚੁਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਚੌਹ ਪਾਸੀਂ ਸਵਾਦੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਉਸ ਵਲ ਆਏ।

"ਠੀਕ ਵਕਤ ਪਰ ਆ ਗਿਆ ਬੇਟਾ" ਮਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਮਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਮੂੜਾ ਬੈਠਣ ਲਈ ਦਿਤਾ। ਭੈਣਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਤੇ ਫੇਰ ਚਾਹ ਬਣਾਕੇ ਲਿਆਈਆਂ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਘੁਟ ਕੇ ਜਵੀ ਪਾਈ ਤੇ ਹੰਝੂ ਕੋਰਣ ਲਗਾ। ਇਕੱਲਾ ਪੁੱਤ ਸੀ ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ।

"ਬਾਪੂ ਯੋਹ ਅਛਾ ਨਹੀਂ" ਉਸ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਬੱਲਾਂ 'ਚ ਜਰਦਾ ਰਖਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕਿਹਾ। ਉਸਦਾ ਬਾਪੂ ਕੁਝ ਨਾਂ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਉਠਕੇ ਜਰਦਾ ਬਾਹਰ ਥੁੱਕ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ।

ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਰਾਤ ਕੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ 'ਚ ਗੁਜਰ ਗਈ।

ਘਰ 'ਚ ਗੋਨੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਗਣ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਭੈਣਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਲ-ਮਲ ਕੇ ਨਹਾਇਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ। ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਜਦ ਮਾਂ ਨੇ ਕਮੀਸ਼ ਤੇ ਧੋਤੀ ਉਸਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਖਿਆ "ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਹੈ—ਵੇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਲੀ ਕੇ ਸਾਥ ਜੋ ਬੈਲਾ ਲਟਕ ਰਹਾ ਹੈ—ਵੇਹ ਮੁਝੇ ਦੇ ਦੋ"

ਉਸ ਬੋਲੇ 'ਚੋਂ' ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਕਢਿਆ ਤੇ ਝਾੜਿਆ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਟੀਡੀਆਂ ਉਡੀਆਂ। ਦੋ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਉਡ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਤਬਕ ਗਿਆ। ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ 'ਚ ਤਾਂ ਛੇਕ ਹੀ ਛੇਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ! ਬੁਰਾ ਹਵਾ 'ਚ ਉਡਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ। ਤੇਜ਼ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਛੇਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਪਈਆਂ।

"ਰਾਮ ਲਾਲ—ਰਾਖ ਕੀ ਢੇਰੀਓਂ ਸੇ ਤੋਂ ਰਾਖ

ਹੀ ਨਿਕਲੋਗੀ" ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਲੱਗੀ ਠੇਸ ਨੂੰ' ਸਮਝਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ।

ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪੈਰ ਦਿਆ ਨੌਹ ਨਾਲ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਖੁਰਚਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਧੌਤੀ ਫੜੀ ਤੇ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬੋਲੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁੜਤੇ-ਪਜਾਮੇ ਦੇ ਖਰਾਬ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ।

ਕੁਝ ਟਿਪਣੀਆਂ

(1) ਕਹਾਣੀ ਇੰਦਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਫਿਲਮੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੀ

ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਅਮੀਤਾਬ ਦੇ ਇਕ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕੁਟ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਪੇਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਸਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ—ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਕ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਸੋਹਤ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗੜਨ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਬੁਰਜੂਆ ਪ੍ਰੈਸ ਵਲੋਂ ਇਸ 'ਸੁਪਰ ਸਟਾਰ' ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਖਬਰ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਬੜੀ ਬਾਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਅਤੇ ਰਜੀਵ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਸ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਖਬਰ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਅਤੇ ਰਜੀਵ ਆਪਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਭਾਰਤ ਆਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਿਧੇ ਹੀ ਉਹਦੀ ਖਬਰ ਲਈ ਆਪ ਬੰਬਈ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਹ ਦਾਖਲ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਗੜਬੜ ਅਤੇ ਫਸਾਦ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਓਹੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਬਲੈਕ ਮਨੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਦਨਾਮ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਬੁਰਜੂਆ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੌੜੇ ਹਿਤਾਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਨੇਤਾ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁਟ

ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਿਆ ਬਣਾਇਆ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਲੁਟ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਨੇਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਉਹ ਸਿਰਫ ਮੁਨੀਭਰ ਐਯਾਸ਼, ਵਿਹਲਤ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਪੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਨਾਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਫਿਲਮੀ ਕੈਰੀਅਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਗੰਭੀਰ ਫਿਲਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਲਗਾਤਾਰ ਫੈਸ਼ਨ-ਗਲੈਮਰ, ਸਮਗਲਿੰਗ, ਲੁਟ ਮਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਜਸੂਸੀ ਫਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਸਾਗਰ ਸਰਹੱਦੀ ਅਤੇ ਉਤਪਲ ਦੱਤ ਵਰਗੇ ਦੋ ਚਾਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਂਝ ਬਾਕੀ ਫਿਲਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਇਹੀ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ)। ਸੁਣਿਐ ਉਹ ਇਕ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ 20 ਲਖ ਰੁਪਏ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾ ਪੈਸਾ ਚਿੱਟਾ ਧੋਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਕਾਲਾ ਧੋਨ (ਬਲੈਕ ਮਨੀ) ਪਰ ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਬਲੈਕ ਮਨੀ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਨੇਤਾ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਖਾਸ ਚਹੇਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ—ਇਹ ਉਹਦੇ ਪਖ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਉਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਥੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ—ਇੰਦਰਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇਸ ਫਿਲਮੀ ਅਭਿਨੇਤਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਏਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਉਂ ਲਈ? ਸਪਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਝੁਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲਖਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾ ਇਲਾਜ਼ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਜਦੋਂ ਗਰਭਵਤੀ ਕਿਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਮੁਢਲੀ ਡਾਕਟਰੀ

ਸਹੂਲਤ ਬਿਨਾਂ Delivery ਸਮੇਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਦ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਕਿਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੇਲਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝ ਰਹੇ ਸਨ ਤਦ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕਿਥੇ ਸਨ? ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੱਖਾਂ ਬਚੇ ਘਟੀਆ ਖੁਰਾਕ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਜੰਮਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਤਦ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕਿਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਅਜ ਇਹ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਬੇਤੁਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਪੁਛਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਵੀ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜੱਸ

2. “ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਕੱਲੇ ਚਮਚਿਆਂ ਦੀ...”

ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਪਿਛਲੇ ਅਠ ਨੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਪ੍ਰੋਡਕਸਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਏ. ਪੀ. ਸੀ.) ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਟਾਹਰਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀਹ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਲਈ) ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸੱਦੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਏਜੰਡਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਏਜੰਡਾ ਸੀ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਬਾਰੇ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ, ਐਗਰੀ-ਕਲਚਰ ਪ੍ਰੋਡਕਸਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਮੀਟਿੰਗ ਹਾਲ ਖੜਾ ਖਚ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਜੀ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਨ ਝਾੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ “ਹਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੈਂ ਦਾਲੋਂ ਕੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਬਹੁਤ ਕਮ ਹੈ ਮੁੜੇ ਇਸ ਵਰਸ਼ ਦਾਲੋਂ ਕੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੁਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ‘ਦਰਬਾਰ’ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਪ੍ਰੋਡਕਸਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੋਮਤੀ ਰਾਇ ਦੇਣ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਕਰ ਅਸੀਂ ਦਾਲਾਂ ਦੀ ਸਪੋਰਟ ਪਰਾਈਜ਼ ਯਾਨੀ ਕਿ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੁਲ (ਜੋ ਉਂਜ ਵੀ ਲਾਗਤ ਕੀਮਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਨਹੀਂ ਬੰਨਦੇ ਉਸ ਚਿਰ ਤਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।” (ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ

ਤੇ ਕਣਕ ਦਾ ਭਾਅ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 142 ਰੁਪੈ ਫੀ ਕੁਇੰਟਲ ਬੰਨਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਕੁਇੰਟਲ ਕਣਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਜੇ ਤਾਂ...। ਬੱਸ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਨੂੰ ਇੰਨਾਂ ਕੁ ਹੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਏਰ ਸੀ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਕਿਹੜਾ ਜੰਮ ਪਿਆ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਮੱਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਉਗਲੀ :—

“This officer should be reverted and sent to the parent state”

ਇਸ ਅਫਸਰ ਦਾ ਬੈਕਗ੍ਰਾਊਂਡ ਲਾ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੌ ਹੁਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਦਰਜਾ ਘਟਾ ਕੇ ਫਿਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ‘ਦਰਬਾਰ’ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਮੂਨਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਮੂਨਾ। ਕਿ ਕਿੰਡ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਮਾੜੀ ਰਾਇ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਆਇਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਦੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਵਾਂਗ ਬੈਕ ਗ੍ਰਾਊਂਡ ਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. ਕੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਿੱਖ ਹਨ ?

ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੋਗੋਂਵਾਲ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਨਵੀਸਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ 34 ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਵਾਲੰਟੀਅਰ ਸਿਖ ਤਰਨਤਾਰਨ ਗੱਡੀ ਬਸ਼ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੇਮਦਰਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਕਾਲੀ ਲੈਜਿਸ-ਲੇਚਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨ ਬਨਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵੋਟਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਕੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕੀ ਹਨ? ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਇੰਦਰਾ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸਿੱਖ ਭੇਗਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੋ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕਰਨਗੀਆਂ।

—ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਬਿਜਲੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ

(ਮੁਹਮੰਦ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਪ੍ਰੋ: ਭਾਰਦਵਾਜ-

ਤਨਜ਼ੀਆ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰੋ: ਭਾਰਦਵਾਜ ਦਾ ਇਹ ਲੇਖ, ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੰਗਲਾਪਣ ਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਿਵਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰਜ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉੱਤੇ ਹੀ ਝਾਕ ਰਖਦੇ ਹਾਂ। ਮੂਰਖ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਥੱਲੇ ਸਾਡਾ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਦਰ ਪੀੜੀਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਬੇਕਾਰ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਲੇਖ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਵੀ ਹੈ।—ਸੰਪਾਦਕ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ, ਅਸੀਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮੰਗਤਿਆਂ ਅਮ੍ਰੀਕਨ-ਸਰਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ—ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਫੰਡ (ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ.) ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਹ ਅਰਬ (50,00,00,00,00,000) ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲਿਖਤੀ/ਅਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਰੀ ਕਰਜ਼ਾ, ਅਜ ਤੀਕ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ (ਸਾਡੇ ਸਿਵਾਏ) ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਦੇ ਲਵੇ ਵੀ ਨਾ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਫੂਕ ਛੱਕ ਛੱਕ ਨਿਹਾਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੀਏ, ਮਗਰ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਭੁਲੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ! ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅਮ੍ਰੀਕਾ ਨੇ) ਬਥੇਰਾ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ਵਟਿਆ ਸੀ! ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਦੀ ਕਾਰਜਕਰਨੀ ਨੇ ਵੈਨਕਟਰਮਨ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, "ਓਏ ਕੰਗਾਲਾਂ ਦੇ ਕੰਗਾਲਾਂ, ਨੂਨਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਐਸਾ ਵੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ—ਜਿਸਦੀ ਕੁਝ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਹੋਵੇ ਔਰ ਤੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਡਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੋਰਾਂ ਉਥੇ ਅਪੜੇ ਨਾ ਹੋਣ... ਪਰ ਤੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਦਸ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪੈਸਾ ਮੌਜ਼ੇਂਗਾ ਕਿਵੇਂ...? ਆਪਣੀ ਪਾਰਲੀਅਮੈਂਟ" ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ...

"ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਈ. ਐਮ. ਐਫ. ਕੋਲੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਖਾਤਰ ਦਰਖਾਸਤ ਦਿੰਦੇ ਵਕਤ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਲਿਆ...ਪਰ ਮੈਂ ਮਜਬੂਰ ਸਾਂ!! ਅਗਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਪੁਛਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਘਾ

ਦੇਣੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਧਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਅਗਰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਵੀ ਪਛੜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵਸ਼ਿੰਗਟਨ ਪੁਜਣ ਖਾਤਰ, ਜੇਬੂ ਵਿਚ ਕਿਰਾਇਆ ਤੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਣਾ।"

ਤੇ ਜਦ ਤੇਰਾ ਅਤੇ ਤੇਰੇ 'ਮਹਾਨ' ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ...ਫਿਰ ਅਸੀਂ, ਦਸ, ਕੀ ਵੇਖਕੇ ਰੁਪਈਏ ਫੜ੍ਹਾ ਦਈਏ? ਨੌਟ ਵੀ ਕਿਹੜੇ ਥੋੜੇ ਨੇ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਖਰੋਤ ਵਿਚ ਹੀ ਬਖਸ਼ ਦਈਏ...ਪੂਰੇ ਢਾਈ ਸੌ ਗ਼ੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਦਿਆਂ ਲੱਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣੇ...ਔਰ ਉਧਰ ਤੁਹਾਡਾ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਤਾਂ ਐਂ ਝੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗਰੀਬੀ, ਏਕ ਮਨ, ਏਕ ਤਾਲ ਕੀਰਤਣ-ਸੋਹਲਾ ਗਾ ਰਹੇ ਹੋਣ...ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦਸ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦਈਏ?

ਹਜ਼ੂਰ, ਮਾਈ ਬਾਪ; ਹੋਰ ਤਾਂ ਫਿਲਹਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਸ ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦ-ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਰਵੀ ਰਖ ਲਉ—ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਨੂੰਮਾਇੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਕਰਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇ ਦੇਣਾ...ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਔਖੇ ਹਾਂ...ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹੋ ਰਿਹਾ...ਵੇਖੋ ਨਾ ਸਾਡੇ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕੋਲ ਜਪਾਨ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ ਪੀਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ (300 ਰੁਪਏ 30 ਡਾਲਰ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ—ਸਾਡੇ ਸੈਲਫਮੇਡ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਦੇ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਾਉਣ ਖਾਤਰ ਮਾਡਰਨ ਹਵਾਈ ਜੈਟ ਨਹੀਂ ਹਨ... ਖੱਦਰਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਪੰਜ-ਸਟਾਰੀ —ਪੰਜਾਹ ਕਰੋੜੀ ਹੋਟਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ... ਸਾਡੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਹੈ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਖਾਤਰ, ਸਾਡੀ ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਮਾਡਰਨ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ...

ਪੁਲੀਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਖਾਤਰ, ਸਾਡੇ ਫੌਜੀਆਂ ਕੋਲ ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਸਟੋਨ ਗ੍ਰੇਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਖਾਤਰ—‘ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਧਮਾਕੇ’ (ਉਹ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਡਰ ਲਾਗੇ) ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਐਟਮ ਬੰਬ ਲਈ ਲੁੜੀਂਦਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ...ਸੋ ਹਜ਼ੂਰ, ਕਰਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੈਂਕੜਨ ਕਰ ਦਿਉ। ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਮੈਂ, ਦਿੱਲੀ-ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਵਸ਼ਿੰਗਟਨ ਕੋਲ, ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਦੇ, ਇਥੇ ਹੀ, ਇਸੇ ਵਕਤ; ਗਿਰਵੀ ਰਖਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ...

...ਬਾਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਦੜਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਯਾਸ਼ੀ ਦੇ ਖਾਤਰ ਗਿਰਵੀ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ... ਲੋਕ ਕੌਣ ਹਨ? ਪਹਿਲੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਲਵੇ, ਸਾਡੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚ 90 ਫੀਸਦੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪੁੱਤੀ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕਟਰ, ਐਨਜੀਨੀਅਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਵਕੀਲ ਆਦਿ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲਤ ਬਣੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਹੇ 10 ਫੀਸਦੀ, ਜਨਾਬ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ 9 ਫੀਸਦੀ ਲਈ ਤਾਂ ਟ੍ਰੂ ਰੂਮ-ਸੈਟ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਖਾਤਰ ਸ਼ੌਂਚਣ ਦਾ ਵਕਤ ਕਦੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਦ ਸਕਣਗੇ ਅਗਰ ਉਹ ਬੀਮੇ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤਾਂ, ਹਾਇਪੋਸਿੰਗ ਲੋਨ ਦੀ ਵਾਪਸੀ, ਫਿਕਸਡ ਡੀਪੋਜ਼ਿਟ, ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਦੀਆਂ ਰੀਟਰਨਾਂ, ਬੀਵੀ ਦੀ ਬਦਲੀ, ਸਾਲਿਡ ਸਟੇਟ ਕਲਰ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਆਦਿਕ ਦੇ ਚਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਣਗੇ, ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਗੈਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸਲੰਡਰ ਹੀ ਫਾਲਤੂ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਗੋਬਾਗ ਹੋ ਜਾਣੇ ਨੇ...ਓ ਮੇਰੇ ਆਕਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਕੀਨ ਦਵਾਵਾਂ ਕਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਇਕ ਫੀਸਦੀ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੀ ਟਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤਲਵਾਰੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸਮਝੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਚੀਨ ਵਰਗਾ ਆਏਗਾ (1900-1930 ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਾਲਾ) ਕੋਈ ਰੂਸ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਦਸਦਾ ਹੈ (1890-1917) ਇਨਕਲਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲ ਵਧੇਗਾ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਵਧੇਗਾ ਉਂਝ ਉਹ ਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ

ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਵਲ।...ਕੀ ਕਿਹਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ?...ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਥੇਬੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿਥੇ ਹੈ ਜਨਾਬ। ਕੁਝ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਆਪ ਤੇ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਭੰਵਲਕੂਸੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਟੀਚਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦਰਸਿਆਨੀ ਜਮਾਤ...ਉਹ ਜਨਾਬ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆ ਬੱਜਟ 10 ਤੋਂ 2 ਪਰਸੈਂਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਦ ਠੇਕੇ ਖੋਲ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਨਾ ਰਹਿਣਗੇ ਟੀਚਰਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ—ਬਾਕੀ ਜੇ ਲੋਕ ਉਠਣਗੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੁਲਸ ਫੌਜ ਬੜੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਏ—ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਬੀਬੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੋ...ਉਹਨੇ ਅਣਖ ਨਾਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣੀ, ਜੇ ਅਣਖ ਰਹੀ ਹੀ ਨਾਂ ਤਾਂ ਬੋਲੇਗਾ ਕੌਣ? ਜੋ ਜਨਾਬ ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾਂ ਕਰੋ, ਚੈਕ ਕਟ ਦਿਓ। ਸਾਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਏ ਵਰਨਾ ਸਾਡੀਆਂ ਏਸ਼ਿਆਈ ਖੇਡਾਂ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਵੈਲ ਮਿਸਟਰ ਵੈਨਕਟਰਮਨ, ਹਮੇ ਟੁਮ ਕੀ ਬਾਟ ਪਰ ਬਲੀਵ ਕਰਦਾ ਹੈ...ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਆਪਕੋ ਹਮਾਰੀ ਕੁਝ ਸ਼ਰਟੇਂ (ਕੋਵਲ 21-22) ਮਾਨਨੀ ਹੋਗੀ! ਡੇਖੋ, ਹੁਮ ਕੋਈ ਰਿਸਕ ਨਾਹੀਂ ਲੇ ਸਕਦਾ...ਤੇ ਫਿਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਬੱਜਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਬਣਿਆ ਕਰੇਗਾ...

ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ, ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਾਧੇ ਨਾਲ, ਭਾਰਤੀ ਜੱਟਾਂ ਕੋਲੋਂ ਝੋਨਾ-ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ-ਚਾਹ, ਦੁੱਧ-ਘਿਉ ਵਗੈਰਾ ਵਗੈਰਾ ਖ਼ੀਦ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਰਰਜ਼ਾ ਜਲਦ ਤੋਂ ਜਲਦ ਮੌੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ! ਆਮਦਣ ਵਧਾਉਣ ਖਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 30-35 ਸੁਝਾ ਦਿਤੇ। ਮੱਟੇ ਮੱਟੇ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਲਿਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ—

(1) ਖਾਦਾਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਕਰੇਗੇ (2) ਡਾਕ-ਤਾਰ ਦੇ ਰੇਟ ਵਧਾਉਣਗੇ (3) ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਜਿਨੇ ਕੁ ਵਧਾ ਸਕੋ ਬਸ ਵਧਾਈ ਤੁਰੇ ਜਾਣੇ! (4) ਬਿਜਲੀ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਦਰ ਸਿਵਾਏ, ਡਿਊਏ, ਦੁਗਣੇ...ਕਰਦੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਕਰਦੇ ਹੀ ਜਾਣਾ...(5) ਡੀਪੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਆਟੇ-ਚੌਲ, ਖੰਡ-ਘਿਉ, ਦਾਲਾਂ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਰੇਟ ਵੀ ਚੁਕ ਦਿਉ (6) ਸੀਮੈਂਟ, ਸਰੀਏ, ਕੋਲੇ, ਪੈਟਰੋਲ ਦੇ ਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਧਾਂ ਨਹੀਂ ਪਛਣਾ (7) ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਬੱਜਟ ਤੇ ਕੱਟ ਤੇ ਕੱਟ, ਕੱਟ ਤੇ ਕੱਟ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਈ ਤੁਰੇ ਜਾਓ

ਜਿਵੇਂ ਤਸੀਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਉਪਰ ਕਟ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ...

(੪) ਖਾਸ ਹਦਾਇਤ :—ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ-ਕਿਸਾਨਾਂ-ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ-ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਖਾਤਰੇ ਕਾਲੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਗੇ...

○ ○ ○

...ਸੋ ਪਿਆਰੇ ਪਾਠਕੋ, ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਰੇਟ ਜੋ ਅਜ ਤਮਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਧਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਈ.ਐਮ.ਐਫ. ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਅਤੇ ਅਗਰ 'ਸਾਡੀ' ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਿਸ਼ਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ—ਤੀਸਰੀ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ...ਸੋ ਵੀਰੋ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੋਡੀਆਂ-ਮੋਟਰਾਂ, ਬਿਜਲੀ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੇਟ ਤਾਂ ਵਧਣੇ ਹੀ ਵਧਣੇ ਹਨ...ਵਧਣੇ ਹੀ ਵਧਣੇ ਹਨ !!! ਸੋ ਬਿਜਲੀ ਰੇਟ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੁੰਮੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਹੁਣ ਬਿਜਲੀ ਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੋ...

ਬਿਜਲੀ-ਕੋਲੇ-ਤੇਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ :

ਉਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਕੋਲਾ ਹੀ, ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ...ਬਾਈ ਦੀ ਵੇ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਬ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਗਲਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ...?

ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੀ. ਏ. ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ, ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਇਕਨੋਮਿਕਸ ਅਤੇ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਦੀ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪੜ੍ਹਿਆ...?

ਪਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਹੋਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਲੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆ ਉਪਰ 'ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ' ਝੁਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ !!!

ਕੋਲੇ ਤੋਂ ਭਾਫ਼, ਭਾਫ਼ ਰਾਹੀਂ ਇੰਜਣ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਚਲਦੇ ਸਨ ! ਕੋਲੇ ਰਾਹੀਂ, ਲੱਧਾ ਪਿਘਲਾਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਦਿ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ !! ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ—ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਮਾਲ ਖ਼ੁਦਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ...ਕੋਲੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰੇਲਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟਰਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ !!! [ਦੂਜੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਦੁਰਾਨ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਕਮੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੱਸਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਬਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਅੰਗੀਠੀ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—

ਉਸਨੂੰ ਭਖਾਕੇ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਫ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਬੱਸਾਂ ਭਾਫ਼ ਨਾਲ (ਇੰਜਣ ਵਾਗੂੰ) ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ] ਰੇਲਾਂ-ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਕਣਕ, ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਸਿਉਂ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਤੋਂ ਪਟਨਾ, ਚਾਹ ਰੇਸ਼ਮ ਅਤੇ ਤੇਲ, ਕਰਾਚੀ/ਬੰਬਈ/ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਪੁਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੋਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਲੰਡਨ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਉਹ ਬੋਤੇ ਵੀ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਦੇ ਸਨ..ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਈ ਕੋਲਾ (Energy) ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਸੀ—ਉਸ ਇਸਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ...??

ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਲਾਦੀਮੀਰ ਇਲੀਅਚ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਮੀਕਣ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ।

“ਕਾਮਰੇਡ ਲੈਨਿਨ, ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ, ਆਈ ਅੰਡਰ ਸਟੈਂਡ ਬਟ ਵਟ ਇਜ ਦਿਜ ਕਿਉਮੁਨਿਜ਼ਮ...?”

ਲੈਨਿਨ ਮਹਾਨ ਦਾ ਚੈਂ-ਹਰਵੀ ਜਵਾਬ ਸੀ...

“ਕਿਉਮੁਨਿਜ਼ਮ ਇਜ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਪਲਸ ਅਲੈਕਟਰਿਕਸਿਟੀ” ਲੈਨਿਨ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਇਦ ਇਹ ਭਾਵ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬਿਜਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨਾਲ ਹੀ, ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਛੜਾਪਨ, ਗਰੀਬੀ, ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਜਲੀ ਸ਼ਕਤੀ (Energy) ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ (Communism) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ.....

ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਉਪਰ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ, ਚੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਲਖ (100000) ਛੋਟੇ 2, ਮਿਨੀ-ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਚੀਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਜ ਚੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ, ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ...?

ਅਰਬੀਆਂ ਦਾ ਏਕਾ :

ਅਰਬਸਤਾਨੀ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਵਿਚ ਜੰਮਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਤੇਲ ਦਾ ਪਤਾ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਏ ਭੁੱਖ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਸਹਾਰਦੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚ ਦਮ ਤੋੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ...ਨੁਈਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਿੱਚ ਹੀ, ਅਰਬੀਆਂ ਦੇ ਨਕੜਦਾਏ, ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਖਿਚ ਲਿਆਈ ਸੀ—ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ—ਉਨਵੀਂ ਸਦੀ ਆਈ—ਅਮਰੀਕਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੰਪਨੀਆਂ

ਨੇ ਅਰਬੀਆਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਸੋਨੇ (ਪੈਟਰੋਲ) ਨੂੰ ਚੋਹੀਂ ਹਥੀਂ ਲੁਟਿਆ... ਪੂਰਾ ਸੌ ਸਾਲ ਲੁੱਟਦੇ ਰਹੇ... ਅੰਤ ਅਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ—ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੇ ਰਲਕੇ, ਯੂਰਪੀ-ਅਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ—ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਜਹਾਦ (ਧਰਮ ਯੁੱਧ) ਛੇੜ ਦਿਤਾ... ਰੇਗਸਤਾਨੀ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੇ, ਕੱਚੇ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ 20 ਰੁਪਏ ਡਰੱਮ ਤੋਂ ਵਧਾ ਵਧਾ ਕੇ 400 ਰੁਪਏ ਡਰੱਮ ਤੀਕ ਲੈ ਗਏ (ਇਕ ਡਰੱਮ ਵਿਚ 220 ਲਿਟਰ ਤੇਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—ਗਿਆਰਾਂ ਕੈਨੀਆਂ—ਇਸਨੂੰ ਆਪਾਂ ਢੋਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ—ਬਾਹਰ ਇਸਨੂੰ 'ਬੇਰਿਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)... ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਪਾਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਪਛਮੀ ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਰਥ—ਵਿਵਸਥਾ ਨੀਹਾਂ ਤੀਕ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੀ.....

ਅਰਬਸਤਾਨੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਆ ਗਈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ—ਲਿਖਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਲਗਦੀ! ਤੇਲ-ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਧੇ ਨੇ ਵੱਡੇ 2 ਯੂਰਪੀਅਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਪੈਟਰੋਲ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ (ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟ) ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਾਰ ਤੇ ਕਾਰ... ਕਾਰ ਤੇ ਕਾਰ... ਟਰੱਕ ਤੇ ਟਰੱਕ... ਟਰੱਕ ਤੇ ਟਰੱਕ ਹੀ ਬਣਾਈ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ! ਸੁਖ ਨਾਲ, ਮਾਰੋਤੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਖਾਤਰ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਮਣ ਲੋਹਾ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਣ ਸੀਮੈਂਟ ਤੇ ਦਸ ਅਰਬ ਰੁਪਏ ਫੂਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ—ਵੇਸੇ ਬੀਨ ਡੇਮ ਜਿਡੇ ਦੇ ਡੇਮ ਵੀ ਪੂਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਇਨੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਪਰ ਕੈਣ ਕਹੇ ਰਾਣੀਏ ਤੂੰ.....

ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ...

ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੁਰਾਨ ਅਸੀਂ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਤੇਲ ਬਾਰੋਂ ਮੰਗਵਾ ਰਹੇ ਹਾਂ—ਜਿਸ ਖਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ (ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਜਿਹੜੇ ਪਿੰਡ 2 ਜਿਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਸੱਤ 2 ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਾਲੇ) ਭਰ 2 ਕੇ ਬਟੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ... ਅਜ ਮਾਸਟਰ ਹਵੇਲੀ ਰਾਮ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਸਵੈਟਰ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, 200 ਕਰੋੜ ਦੀਆਂ ਜਰਸੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕੱਲੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰੁਸ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (ਤੇਲ ਦੀ ਖਾਤਰ)... ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਜੁਆਕਾਂ ਦੇ, ਮਾਡੀ ਖੁਰਾਕ ਕਾਰਨ, ਗੱਡੇ ਭੜਿਚ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ... ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟੱਨ ਦੁਧ ਦਾ ਪਾਊਡਰ, ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਡੱਬੇ ਅਮੀਕਾ/ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ...

ਅਜ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਲਗਪਗ ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ੈਅ... ਚਾਵਲ-ਕਪਾਹ, ਪਟਸਨ-ਚਾਹ, ਸਾਬਣ-ਨੀਲ, ਸੀਮੈਂਟ-ਸਟੀਲ ਗਰਮ-ਮਸਾਲੇ, ਦਰੀਆਂ-ਦੁਸ਼ਾਲੇ, ਜਰਸੀਆਂ-ਸਵਾਟਰ, ਆਲੂ-ਟਮਾਟਰ, ਰੋਸ਼ਮ ਤੇ ਮੁੱਜ, ਸੱਪ ਦੀ ਕੁੱਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭੇਜਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ... ਕਾਸ ਦੀ ਖਾਤਰ...???

ਤੇਲ ਦੀ ਖਾਤਰ! ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਖਾਤਰ!! ਹੋਰ ਪੈਟਰੋਲੀ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਸ, ਮੁਬਲਾਇਲ ਆਦਿ ਦੀ ਖਾਤਰ!!!

ਕੀ ਆਪਣੇ ਪੈਟਰੋਲ ਨਹੀਂ...?

ਅਗਰ ਮੰਜਮ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਡੀਫੈਂਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਪਬਲਿਕ-ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਘਰੇਲੂ ਲੋੜਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਾਫੀ ਤੇਲ ਸਾਨੂੰ ਅਸਾਮ/ਗੁਜਰਾਤ/ਬੰਬਈ ਆਦਿ ਦੇ ਤੇਲ-ਖੁਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤੇਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਪਝੱਤਰ ਗੁਣਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਬੇਹਿਸਾਬੀਆਂ ਕਾਰਾਂ, ਨਾ-ਲੁੜੀਂਦੇ ਜ਼ਹਾਜ਼ਾਂ, ਬੇਹਿਸਾਬੇ ਟਰੱਕਾਂ ਵਗੈਰਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤੇਲ ਬਾਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ!! ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੁਰਾਨ ਸਾਡਾ ਦਰਾਮਦੀ ਬਿਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ਸਾਲ	ਇਮਪੋਰਟ ਬਿੱਲ
1978-79	3000 ਕਰੋੜ
1979-80	5600 ਕਰੋੜ
1980-81	5000 ਕਰੋੜ
1981-82	4000 ਕਰੋੜ
1982-83	4000 ਕਰੋੜ (ਐਸਟੀਮੇਟਿਡ)

ਨੋਟ : ਬਿਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਸਿਰਫ ਅਰਬਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇਆਰਾ ਤੇਲ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਧਾਉਣ ਸਦਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਸਾਡੀ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਖੱਪਤ ਵੀ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ... 1985 ਮਗਰੋਂ, ਮਾਰੋਤੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਲੱਖ ਕਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਹੋਰ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏਗੀ... 1974 ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ-ਕਮੇਟੀ (ਵਿਊਲ ਕਮੇਟੀ) ਨੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਰਨਿੰਗ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋਲੇ/ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੋ ਵਰਨਾ ਜਮਾ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਉਗੇ ਪਰ ਬੜੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ!!!

ਨੋਟ 2 : ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਖੱਪਤ ਵਿਚ ਦਸੀ-ਰੁਪਈਏ ਦੀ ਬਚਤ ਵੀ ਕਰੀਏ (10%) ਤਾਂ ਹਰ ਸਾਲ 800 ਕਰੋੜ ਦੀ ਬਚਤ ਹੋ

ਸਕਦੀ ਹੈ—ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਜਿਥਾ ਇਕ ਡੈਮ ਹਰ ਸਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ !!! ਅਗਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਬੂੰਦ ਤੇਲ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਕਰੇ ਕੌਣ...

ਨੋਟ 3 : ਤੇਲ-ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਬਤ ਹੋਰ ਵਧੇਰੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮਤਾ ਦਾ ਜੁਲਾਈ—1981 ਦਾ ਅੰਕ ਪੜ੍ਹੋ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਕਿਉਂ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ...

ਕੀ ਤੇਲ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ...?

ਹਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ...? ਹੱਲ ਹੈ ! ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੱਲ !! ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤੇਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਹੈ...ਕਿਉਂ ? ਡਾ. ਬੁਢੀਜੀਵੇ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਦੀ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਇਸ ਬਾਬਤ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਪਿਛੇ ਜਿਹੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਟਰਾਂਸੋ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰਚਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ ਸੀ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਬਤ...?...ਤੇ ਡਾ. ਬੁਢੀਜੀਵੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਬਾਬਤ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁੰਨੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ...ਕਿਤੇ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਲੰਹੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕੋਇਲੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ...ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡ (ਗੰਨਾ) ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਮਾ ਰਹੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ-ਹਰਿਆਣੇ ਕੋਲੋਂ ਕਣਕ-ਝੋਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ...ਅਸਮ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੇ ਖੂਹ ਟਿਨ ਰਾਤ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕੋਰਲਾ ਲੱਖਾਂ ਮਣ ਕਾਜੂ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ—ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ...ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ...ਪੰਜ ਆਬਾਂ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ...ਪਾਣੀ ਦੀ ਦਾਤ, ਬਰਫਾਂ ਲੱਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਦਾਤ...

ਪਾਣੀ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ..

ਪਾਣੀ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਾਬ ਹੈ...ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ !!

ਅਤੇ ਅਗਰ ਕਦੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ; ਹੋਟਲਾਂ-ਮੋਟਲਾਂ, ਗੈਸਟ-ਹਾਊਸਾਂ— ਸਰਕਟ ਹਾਊਸਾਂ—ਡਾਕ ਬੰਗਲਿਆਂ, ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਤਮਾਮ ਪਾਣੀ-ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ, ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਡੈਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਜ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਹੋਣੋਂ ਚੌਥਾ ਮੁਲਕ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੀਸਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ...??? ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਪਰਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਮੈਗਾਵਾਟ (80

ਭਾਖੜਾ ਡੈਮਾਂ ਬਰਾਬਰ) ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਪਾਣੀ ਸੌਂਪੇ ਹਨ...ਕਿਉਂ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ 'ਐਕਸੀਅਨ' ਸ਼ੱਕਸ਼ਕੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ...?

ਲਉ ਜੀ, ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪੁਛਦੇ ਹੋ। ਠੀਕ ਐ ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਐਨਜੀਨੀਅਰ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ (Ex-En.) ਅਜਕਲ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਫਸਰ ਹਾਂ ਐਕਸੀਅਨ ਸਾਬੂ—ਕਲਾਸ ਵਨ ਅਫਸਰ !!! ਐਕਸੀਅਨ (Ex. En.) ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਐਗਜ਼ੀਕਿਊਟਿਵ ਐਨਜੀਨੀਅਰ (Executive Engineer) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆਂ ਕਰਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਕਸ਼ਕੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇ ਮਾਇਨੇ(Ex. Ex.-ਤਾਂ ਭਾਵ ਸਾਬਕਾ ਐਨਜੀਨੀਅਰ) ਕਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ...

ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਰਦਵਾਜ ਜੀ, ਬਸ਼ ਇਹੋ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ, ਏਸ਼ੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ—Most highest—ਸੱਤ ਸੌ ਉਨਤਾਲੀ ਫੁੱਟ ਤੇ ਪੂਰੇ ਬਾਰਾਂ ਇੰਚ ! ਨਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਿਆਨਗੋਨ ਉਰਫ ਸੀਮਤ ਗਿਆਨ ਹੋਰਾਂ ਸਾਨੂੰ ਐਨਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ...ਹੋਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਇਸਦੇ ਫਾਇਦੇ ਨੁਕਸਾਨ, ਇਸਤੋਂ ਨਹਿਰਾਂ-ਬਿਜਲੀ, ਸਿੰਚਾਈ-ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ—ਇਹ ਸਭ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ, ਨਾਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਦਰਸ਼ਣ ਦੇਣੇ; ਲਾਲਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲਾਲ ਠੇਕੇਦਾਰ ਕਲਾਸ ਵਨ ਜਹੂਰੀ ਗਲਬਾਤ ਖਾਤਰ ਕਦੇ ਦਾ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਹੈ...ਫਿਰ ਪੌਣੇ ਤਿੰਨ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਵੈਟ-69 ਦਾ ਕਰੇਟ ਵੀ ਤਾਂ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਐਸ. ਈ. ਰੰਧਾਵੇ ਦਾ ਸਾਡੇ ਵਲ ਡਿਡਰ ਹੈ...

ਚਲੋ ਖੈਰ ! ਐਕਸੀਅਨ ਸਾਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿਤਾ, ਆਉ ਆਪੇ ਹੀ ਅਗੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਰੀਏ...

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਜਨਮ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੌਨਾ ਕੱਢ ਕੱਢ ਕੇ ਖਾਣਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਰ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਵਸ ਹਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਟੀ ! ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੌਨਾ ਕਢਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਦਰਿਆ ਤੇ ਬੰਧ ਲਾ ਕੇ 1902 ਈ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾ ਸੇਮੁੰਦਰਮ ਨਾਉਂ ਦਾ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਡੈਮ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪੈ ਚੁਕੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚ, ਬਿਜਲੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੌਨਾ ਕਢਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। 1930 ਈ ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨਗਰ ਡੈਮ, ਕਰਨਲ ਬੈਟੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ

ਸਦਕਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।...ਵੱਡੇ-ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਜਲੀ ਸੰਨ 1935-36 ਵਿਚ ਆਈ ਸੀ! ਅਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ 1700 ਮੈਗਾਵਾਟ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜ 34000 ਮੈਗਾਵਾਟ !! ਸ਼ਹਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਤੀਹ ਭਾਖੜਾ-ਡੈਮਾਂ ਜਿੰਨੀ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ...ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ 1200 ਮੈਗਾਵਾਟ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ !!

ਭਾਖੜੇ ਦਾ ਜਨਮ

ਭਾਖੜਾ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ (ਨੰਗਲ ਤੋਂ 5 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ) ਡੈਮ ਬਣਾਉਣ ਬਾਬਤ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (1912) 'ਚ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ (1946)।... ਇਸ ਡੈਮ ਬਾਬਤ ਗਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੰਭਲਾ ਮੰਗਿਆ—ਉਹ ਸੀ ਸਲੋਕਮੇ! ਮਹਾਨ ਸਲੋਕਮੇ! ਅਜ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ, ਇਸ ਡੈਮ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੰਸਏ ਪਹਿਲੇ ਯੂਨਿਟ ਤੋਂ ਚੌਥੀ 1960 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ... ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ 9 ਯੂਨਿਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਹੋਰ ਨੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1969 ਤੀਕ ਇਸਦਾ ਦਸਵਾਂ ਤੇ ਆਖਰੀ ਯੂਨਿਟ ਵੀ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ + ਨੰਗਲ ਡੈਮ (ਜਿਥੇ ਭਾਖੜਾ ਮੁੱਖ ਨਹਿਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ) + ਗੰਗਵਾਲ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ, ਸਮੇਤ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਭਾਖੜਾ-ਕੰਪਲੈਕਸ' ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਖੜਾ-ਕੰਪਲੈਕਸ ਉਪਰ ਸੰਨ 1970 ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਐਸਟੀਮੇਟ ਮੁਤਾਬਕ ਵਾਈ ਅਰਬ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਜ ਹਰ ਸਾਲ, ਵਾਈ ਕੁ ਅਰਬ ਦੀ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਹੀ—ਇਸਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।—ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰਖਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਅਗਰ-ਇਕ ਰੁਪਈਆ ਬਿਜਲੀ ਉਪਰ ਖਰਚੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ 20 ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ!!! ਕਿਉਂ ਪ੍ਰੋਡੈਸਰ ਜੀ, ਪਾ ਲਈ ਨਾ ਉਂਗਲ ਮੂੰਹ ਵਿਚ...? ਜਨਾਬ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਕਿਸ ਸਦੀ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਇਕਨੌਮਿਕਸ ਦੀਆਂ ਥੀਊਰਮਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ..ਕਦੇ ਮਾਤਲੋਕ ਦੀ ਵੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗਲ ਕਰਿਆ ਕਰੋ—ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਹੀ ਟੱਪਲੀਆਂ ਨਾ ਮਾਰੀ ਜਾਇਆਂ ਕਰੋ ਵਰਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗਲੋਂ ਫੜ੍ਹ...

ਭਾਖੜੇ ਦੁਆਰਾ ਬਚਕਤਾਂ

ਸਵ: ਪੰਡਿਤ ਨੰਗੂ ਜੀ ਨੇ, ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦਾ

ਉਦਘਾਟਨ 'ਕਰਦੇ-ਸਮੇਂ', ਇਸਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਮੰਦਿਰ ਕਿਹਾ ਸੀ...ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਫਾਇਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪਣ ਵਿਚ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੋਲ ਹੈ...? ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਮੂ, ਗੰਗਾਨਗਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਬਿਜਲੀ ਬਦੋਲਤ ਹੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਹੋਈ ਹੈ...ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਵੇਂ ਭਾਰੀ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅੰਨ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ...? ਸਵ: ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੋਰਾਂ ਤਾਂ ਸੰਨ 1965 ਦੌਰਾਨ, 'ਸਭ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਮਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਣ ਲਈ ਵੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਸੀ—ਕਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਭ ਵਾਖੋ-ਹੋਟਲ, ਸੋਮਵਾਰ ਸ਼ਾਮੀ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ...ਪਰ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਬਦੋਲਤ, ਬਹਾਦਰੋਂ ਕਿਸਾਨ ਨੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ, ਇਹ ਅਨਾਜ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਕਲੰਕ ਵੀ ਮਿਟਾ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ—ਇਹ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਰਿਆਣਵੀਂ ਕਿਸਾਨ ਦਾ, ਦਿੱਲੀ-ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਟੱਕਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਾਇਆ...? ਅਜ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੋਰਾਂ, ਭੈੜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਐਮੂਕਿਣ ਮਕਸੀਕਨ, 200 ਰੁਪਏ ਕੁਵਿੰਟਲ ਖਰੀਦੀ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਇਹ ਅਗਰ ਝੂਥ ਸੋ ਰੁਪਈਆ ਆਪਣਿਆਂ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਦੈ ਛਡਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਤਕਲੀਫ...???

ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਗਿਨਣੀਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ, ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਨਵਾਂ ਰਕਬਾ ਜਿੰਚਾਈ ਹੇਠ = 65 ਲੱਖ ਏਕੜ

(ਸਮੁੱਚੇ ਹਰਿਆਣੇ ਜਿਨਾ)

ਪੁਰਾਣਾ ਰਕਬਾ ਜਿਸਨੂੰ ਜਿੰਚਾਈ

ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ = 22 ਲੱਖ ਏਕੜ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੌਜ਼ਨੀ ਗਈ = 15000

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਗਈ = 150

ਅਨਾਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ = 150 ਲੱਖ ਕੁਵਿੰਟਲ

ਨਰਮੇ ਕਪਾਹ ਵਿਚ ਵਾਧਾ = 20 ਲੱਖ ਕੁਵਿੰਟਲ

ਗੰਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਵਿਚ ਵਾਧਾ = 40 ਲੱਖ ਕੁਵਿੰਟਲ

ਦਾਲਾ-ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਸਰ੍ਹੋਂ-ਤੌਰੀਏ = 45 ਲੱਖ ਕੁਵਿੰਟਲ

ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਾਧਾ

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਕੁਲ ਜਿੰਨੇ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ = 6

ਅਰਬ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ (6,00,00,00,000 ਰੁਪਏ ਦਾ)

ਨੋਟ: ਭਾਖੜੇ ਦੀ ਦੋ-ਭਿਧਾਈ ਬਿਜਲੀ ਕਾਰ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਜਿਸ ਬਦੋਲਤ ਗ੍ਰੇਬਿੰਦਗੜ੍ਹ, ਗੁਰਦਾਇਆ, ਬੋਟਾਲਾ, ਵੇਰਕਾ, ਛੇਹਰਟਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪ੍ਰਵਾਣੂ (ਹਿਮਾਚਲ), ਮਹਿਤਪੁਰ, ਰਾਜਪੁਰਾ, ਵਰੀਦਾਬਾਦ,

ਬਲੂਬਰਡ ਆਦਿ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆਂ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਾਲੇ ਵਧੇ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ...???

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਅਤੇ ਖੱਪਤ :

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ-ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਹੁਣ ਤੀਕ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਮਰੱਥਾ 1 ਲੱਖ ਮੈਗਾਵਾਟ ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੜੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਇਹ ਗਲ ਕਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜ ਤੀਕ ਮਸਾਂ 10 ਫੀਸਦੀ ਪਾਣੀ-ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤ ਸਕੇ ਹਾਂ—90 ਫੀਸਦੀ ਪਾਣੀ-ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਅਰਥ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ... ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬੇਕਦਰੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ... ਅਜ ਸਾਡੇ ਤਕਰੀਬਨ 34000 ਮੈਗਾਵਾਟ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਜ਼ਰੀਏ	57%
ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਡੈਮਾਂ ਤੋਂ	40%
ਅਟੋਮਿਕ ਪਲਾਂਟਾਂ ਤੋਂ	3%

ਜੋੜ 100%

ਡੈਮ ਬਨਾਮ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਸ :

ਡੈਮਾਂ ਤੋਂ ਲਗਪਗ ਮੁਢਲੇ-ਮੁਢਲੇ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕੋਇਲਾ ਖਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ! ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੋ ਸ਼ਾਬਤ ਮਾਲ ਗੱਡੀਆਂ (ਅੱਸੀ ਅੱਸੀ ਡੱਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ) ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ... ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕ ਗੱਡੀ ਤਾਂ ਸਵਾਹ ਦੀ ਹੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਫਲਾਈ-ਐਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਇਸਨੂੰ ਉਡਣ-ਸਵਾਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੀਨ (ਸੀਮੈਂਟ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੀਨ) ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ !! ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਖਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਵਾੜਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਏਕੜ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ, ਹਰ ਸਾਲ, ਇਸ ਖਾਤਰ ਖਰੀਦਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ... ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵੱਖ ਬੇੜਾ ਗਰਕ ਕਰੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ (Air pollution)... ਵੇਖਣਾ ਜੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ, ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਹਰ ਚੌਥੀ ਦੁਕਾਨ, 'ਪੱਥਰੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ' ਦੀ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਂ...?

(ੳ) ਡੈਮ ਬਨਾਉਣ ਅਤੇ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਬਨਾਉਣ ਉਪਰ ਲਗਪਗ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ* ਖਰਚਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਇਕ ਕਰੋੜ ਪ੍ਰਤੀ ਮੈਗਾਵਾਟ) ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਡੈਮਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ, ਸਿੰਜਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਲਣ, ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ...

(ਅ) ਡੈਮਾਂ ਤੋਂ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਡਿਊਫੀ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਡੈਮ ਦੀ ਐਫੀਸੀਐਂਸੀ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (67%) ਜਦੋਂ ਕਿ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਰਤੋਂ ਐਫੀਸੀਐਂਸੀ ਆਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ (45%)...

(ੲ) ਡੈਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ, ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੌਗੁਣੀ-ਹੁੰਦੀ ਹੈ...

(ਸ) ਡੈਮ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੁੰਦੇ-ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਅਗਰ ਸੱਤ ਦਿਨ ਵੀ ਕਿਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ—ਕੋਲਾ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟ ਟੱਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਸਗੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨੁਕਸ ਪੈ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—

*ਕਈ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਉੱਪਰ ਖਰਚਾ ਘਟ ਗਿਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਤੇ ਕਾਨਾਂ (mines) ਦਾ ਖਰਚਾ ਗਿਣਨ ਤਾਂ ਡੈਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਜਾਵੇਗਾ ।

(ਹ) ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਦੀ ਸਵਾਹ-ਹਵਾ-ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗੰਦਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ...

(ਕ) ਡੈਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਆਦਿ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਪੰਜ ਗੁਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ... ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਵੀ ਚੌਗੁਣੀ ਮਹਿੰਗੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ (8 ਪੈਸੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਨ 32 ਪੈਸੇ ਯੂਨਟ) ਪਰ ਸਦਕੇ ਜ਼ਾਈਏ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋ ਫਿਰ ਵੀ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਈ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ... ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਕੋਲਾ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਹੈ—ਫਿਰ ਬਿਹਾਰ/ਉੜੀਸਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਢੋਣ ਵਿਚ ਹੀ 4000 ਰੇਲ ਡੱਬੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚੜ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਣਕ-ਚੌਲ, ਸੀਮੈਂਟ ਸਟੀਲ ਵਗੈਰਾ ਢੋਣ ਲਈ ਡੱਬਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਟਰਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਬੋਲੋੜਾ ਭਾਰ ਆਣ ਪੈਂਦਾ ਹੈ... ਵੇਖੋ ਨਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਸਵਾਹ ਹੀ (ਕੋਲੇ ਵਿਚਲੀ) ਢੋਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੀਕ...???, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ?

ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਡੈਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕੋ ਮੁੱਖ ਦੋਸ਼ ਜੋ ਕਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਣਨ ਵਿਚ ਥਰਮਲ ਪਲਾਂਟਾਂ ਦੇ 5-6 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਦੁਗਣਾ ਟਾਈਮ (10-12) ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ... ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤੇ ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਆਪ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਕਿ ਬੀਨ ਡੈਮ ਨੂੰ ਬਣਨ ਵਿਚ 30 ਸਾਲ ਲਗ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਡੈਮ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼...? ਡੈਮ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤਾਂ ਪਲੈਨਿੰਗ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਜਿਸਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਖੁਦ ਅੰਡਰ ਮੈਟਰਿਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ-ਹਨ) ਨੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦਿਤੀ। ਪੂਰੇ

ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਤਾਂ ਇਜ਼ਾਜਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ—
ਉਸ ਡੈਮ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਅੱਠ
ਸਾਲ ਲਗਦੇ ਸਨ...???

ਬਾਕੀ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀ ਦਾ
ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਡੈਮਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਵਿਆਂ-
ਪੁੱਜੇਕਣਾਂ ਉੱਪਰ ਸਰਵੇ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ
ਅਗਾਊਂ (Advance) ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ
ਹਨ। ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਪੰਜ, ਸੱਤ
ਸੱਤ ਸਾਲ ਭੂ-ਸਬੰਧੀ ਸਰਵੇ (Geological Survey)
ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਹੈ
ਭੂ-ਸਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਭੂਚਾਲਾਂ
ਆਦਿ ਬਾਬਤ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੇ
ਤੂਫਾਨਾਂ ਬਾਬਤ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਗਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਢੂੰਘੇ ਸਰਵੇ
ਅਗਾਊਂ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖਤਮ ਕਰ ਲਏ
ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਡੈਮ 6—7 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ
ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਥਰਮਲ
ਪਲਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਹੈ
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾ-
ਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ (Import) ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੇ
ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ, ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ
ਆਦਿ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਚ-ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਨੇਤਾਗਿਰੀ
ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਐਸ-ਇਸ਼ਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ
ਸੁਨੰਹਰੀ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਖਰਚ, ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡਾਂ ਦਾ
ਖਰਚ, ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਇਸ ਵਾਧੇ ਦਾ ਭਾਰ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਹੈ?

ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਭਾਗਭਰੀ-ਪੈਣ ਭਣਾਵੇ ਜ਼ਿੰਮਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਵਤ ਮੁਤਾਬਕ, ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ
ਨੇ, ਹੁਣ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਘਾਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨ
ਖਾਤਰ, ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਛੇ ਗੁਣੇ, ਟੈਕਸ 'ਲਾ ਦਿਤੇ ਹਨ...
ਪਹਿਲਾਂ 500 ਰੁਪਏ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਤਾਂ ਟਿਊਬਵੇਲ ਦਾ
ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ 3000 ਰੁਪਏ ਜਮ੍ਹਾਂ
ਕਰਾਉਣੇ ਪਿਆ ਕਰਨਗੇ... ਤਕਰੀਬਨ 50 ਹਜ਼ਾਰ
ਟਿਊਬਵੇਲਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਕੁਨੈਕਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲੀ ਪੰਜਾਬ-ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੀ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ
ਕਰੋੜ ਦੇ ਟੈਕਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਠੱਕ ਦਿਤੇ
ਹਨ।

ਟੈਕਸ ਤੇ ਟੈਕਸ...ਕੱਟ ਤੇ ਕੱਟ

ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਟੈਕਸ ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਈ
ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ—ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੱਟ- ਤੇ ਕੱਟ ਵਧਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾ
ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਜਲੀ ਪੁੱਜੇਕਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ
ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਦਕਾ ਇਕੀਵੀਂ

ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੀਕ ਵੀ (ਸੰਮਤ 2001) ਬਿਜਲੀ ਦੀ
ਸ਼ਾਰਟੇਜ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮੁਕੇਗੀ। ਸ਼ਾਰਟੇਜ
ਖਤਮ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਪਾੜਾ ਹੋਰ ਵੀ
ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ...ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਕਰਮ ਮਹਾਜਨ (ਉਪ
ਮੰਤਰੀ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ) ਵਾਗੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੇ
"ਹਰੀਆਂ ਐਨਕਾਂ" ਲਗੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ
ਸਮੱਸਿਆ ਹਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ
ਦਿਨੀ-ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਖੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ...

"ਬਸ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹਾਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਅਧੀ
ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਤੋਂ ਉਸਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਸਾਲ ਚੌਥਾ
ਹਿੱਸਾ। ਬਸ ਫਲਾਨਾ ਡੈਮ ਬਣਨ ਦੀ ਦੇਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ
1985 ਤੀਕ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਰਪਲਸ (ਫਾਲਤੂ) ਹੋ
ਹੋ ਜਾਏਗੀ..."

ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ ਵਿਕਰਮ ਮਹਾਜਨ ਜੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਤੇ 'ਹਰੀਆਂ ਐਨਕਾਂ' ਨਹੀਂ ਹਨ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
(ਇਕ ਟਾਂਗੇ-ਵਾਲਾ ਘੋੜੇ ਦੇ ਹਰੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਲਾ ਕੇ
ਅਗੇ ਸੁੱਕਾ ਘਾਹ ਹੀ ਪਾ ਦਿਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ) ਜੋ ਬਿਜਲੀ
ਸ਼ਾਰਟੇਜ ਬਾਬਤ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕੀਏ...

ਤੁਸੀਂ ਤੇ-ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਗਣ ਅਗਰ
ਅਗਰ ਸਿਰਪਰਨੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ
—ਸੈਕਟ 2000 ਈਸਵੀ ਤੀਕ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਰ
ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਧੁਰੇ ਦਾ ਹੀ ਬੇੜਾ ਗਰਕ
ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬਿਜਲੀ ਪੁੱਜੇਕਣਾਂ ਬਾਬਤ
ਖੋਜ਼ ਕਰੀਏ, ਘੋਖੀਏ, ਪਰਖੀਏ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ
ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਐਟਮਬੰਬ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰ-
ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਖੋਜ ਉਪਰ ਹੀ ਫੁਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ...
ਵੇਖੋ ਜ਼ਰਾ ਆਪਣਾ ਬੱਜਟ : ਅਸਲੀ ਨੁਕਸ ਜਿਥੇ ਹੈ—

ਯੋਜਨਾ 1978-83

ਬਾਬਤ ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ

ਉਪਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੁਲ ਖਰਚਾ	ਖਰਚਾ	ਫੀਸਦੀ
ਐਟਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਬਤ ਫੰਡ = 220 ਕਰੋੜ	44%	
ਪੁਲਾੜੀ ਖੋਜ ਖਾਤਰ ਫੰਡ = 220 ਕਰੋੜ	44%	
ਬਿਜਲੀ ਖਾਤਰ = 20 ਕਰੋੜ	4%	
ਤੋਲ ਖਾਤਰ = 20 ਕਰੋੜ	4%	
ਕੋਇਲੇ ਖਾਤਰ = 20 ਕਰੋੜ	4%	
ਜੋੜ = 500 ਕਰੋੜ	100%	

ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੁਕਰ-ਸਨਿਚਰਨਾਲ ਮਿਲਨੀ ਕਰਨ
ਤਾਂ ਇੰਜ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਕੁੜਮ ਲਗਦੇ ਹੋਣ ਤੇ
ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗ਼ਲਕੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ।

ਨੋਟ—ਬਿਜਲੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜੇਕਰ
ਘਰ ਘਰ ਪੁਜ ਜਾਏ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ
ਬਦਲਨ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5 ਸਤੰਬਰ 1982 ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਵਿਖੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲੇਖਕ ਲੂ ਸੁਨ ਦੀ ਇਕ ਸੋ ਇੱਕੀਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਥਿੰਦਰਜੀਤ ਸਾਗਰ ਨੇ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ "ਸਮਾਜਿਕ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ" ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਕ ਨਹੀਂ। ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਾਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪਰ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿੱਧਾ ਸਮਝਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਉਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਬੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਤੇ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਅਧਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਉਸਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ (ਪੂਰੇ ਪਰਚੇ ਲਈ ਸਤੰਬਰ 1982 ਦਾ ਸਮਤਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ) ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਵੰਤ ਮਾਨ, ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਨ, ਬਾਬੂ ਸਤਵਰਗ, ਬਾਬਾ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਾਹਲਾ, ਲਾਭ ਸਧਾਨਾ, ਖੇਤਾ ਸਿੰਘ, ਬਲਦੇਵ ਮੋਹਲਾ ਨੇ ਪੇਪਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਉਠਾਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਵੰਤ ਮਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ' ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਦੇ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਰਉਸਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਅਤਰਜੀਤ ਨੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੱਸਿਆ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਹਿਰਾਜ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਲਵਾ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਜਿਸਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤਕ ਮਾਣਿਆ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਮੈਂਬਰ ਸੂਬਾ ਜਥੇਬੰਦਕ ਕਮੇਟੀ

ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਸਮਤਾ ਵਿਚ ਛਪੇ 'ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਕਿ ਕਤਲ' ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਐਕਸੀਡੈਂਟਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸੱਤਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਇਕ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। —ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਅਚਾਨਕ ਉਸਦਾ ਸਾਈਕਲ ਖੱਬੇ ਚਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਡਰਾਇਵਰ ਇਕ ਦਮ ਬਰੇਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰੁਕਦਿਆਂ ਰੁਕਦਿਆਂ ਕਾਰ ਬੜ੍ਹੇ ਜ਼ਿਹੀ ਪਾਸੇ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਆ ਰਿਹਾ ਭਾਰੀ ਟਰਕ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਰੇਕ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਆ ਚੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 4-5 ਮੌਤਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੇ 6 ਸਾਲ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕਾਲਜ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪੈਲੀਆ ਦੀ ਵੱਟ ਉਪਰੋਂ ਸਾਈਕਲ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦਾ ਸਾਈਕਲ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈਕੇ ਚੰਬੀ ਵਾਰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇ ਕੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਡੁਬਾ ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸੱਤ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਜੇਕਰ ਸੜਕ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਡਰਾਇਵਰ ਦਿਮਾਗੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਚਲ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਸੜਕ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਵਲ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਫੈਸਰ ਸਾਹਬ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਲਕ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਖਾਲੀ ਭਾਂਡੇ ਖੜਕਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਚਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸਦੇ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਕਦਮ ਫੁਟ-ਪਾਥ ਤੋਂ ਉਖੜ ਕੇ ਸੜਕ ਵਲ ਨੂੰ ਖਿਸਕ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਵਧੀਆ ਸੜਕ ਉਪਰ ਚਲ ਰਹੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸੁਲਝਿਆ-ਹੋਇਆ ਡਰਾਇਵਰ ਵੀ

ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਕਦੋਂ ਡੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚ ਆ ਵੱਜੇਗਾ। ਉਹ ਡਰਾਇਵਰ ਜਿਹੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਜਦ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਦੀ ਸਾਫ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ, ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਜਿੰਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਤੋਂ ਉਸਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਆ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਟੇਰਿੰਗ ਹੱਥੋਂ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੜੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਟੁਰੰਕ ਪਾਸੇ ਖੜੇ ਇਕ ਰੁਖ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਫਿਕਰਾਂ ਝੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭਾਰਦਵਾਜ ਦੇ ਲੇਖ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭ ਕਮੀਆਂ-ਐਕਸੀਡੈਂਟਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਅਸਲ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਮਾਨਸਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੀ ਐਕਸੀਡੈਂਟਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਹੈ।

—ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲੜਾ

ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਮੁੱਕਦਮਾ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕ

(ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ)

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮਪੂਰਵਕ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿਣਾ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਟਕਲਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਵੋ ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ, ਤਾਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹਿਤ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਰਹੱਸ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਐਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, 'ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼' ਦੀ ਵੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਇਕ ਦਮ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਐਸੀ ਪਾਰਟੀ ਉਭਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ 'ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼' ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਨਾਉਣ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੋਕ ਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਚੈਕ ਲੇਖਕ ਫ੍ਰਾਂਜ਼ ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਹਨ। ਕਾਫਕਾ ਜਿਸਦੀ ਮੌਤ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੀਹਵਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਖੁਦ ਕੋਈ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਹਾਰਣਾ ਦੀ ਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਮਰਥ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੁੱਕਦਮਾ (ਦੀ ਟਰੈਲ) ਕਾਫਕਾ ਦਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਮੈਕਸ ਬਰਾਡ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਫਕਾ ਐਨਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਹਿਸ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਅਚਾਨਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮੌਤ ਮਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਚੇ ਵੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇਕ ਵੇਰ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ' ਵਲੋਂ ਜਨਮੀਤ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਨਾਟਕ "ਮੁੱਕਦਮਾ" ਓਪਨ ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ, ਗਾਂਧੀ ਗਰਾਉਂਡ ਸਨੀਚਰਵਾਰ 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1982 ਰਾਤ ਦੇ 8½ ਵਜੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ : 29 ਅਕਤੂਬਰ ਰਾਤ 8½ ਵਜੇ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੰਚ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਓਪਨ ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ